

מדיניות הפיתוח ושאלת הבדווים בנגב בשנותיה הראשונות של המדינה, 1948–1953

חנינא פורת

מבוא

כבר בימים שקדמו למלחמת העצמאות עסקו המוסדות הלאומיים ומשרדי הממשלה בשאלת עתידם הפוליטי, הכלכלי והיישובי של הבדווים בנגב. בעת הקרבות ניסו מפקדי צה"ל למנוע מן הבדווים להתחבר אל כוחות הצבא המצרי והשתדלו לבודדם מן הבחינה הגאוגרפית כדי שיהיה אפשר לפקח על תנועותיהם בקלות יחסית. קרקעות שנטשו הבדווים בשל מהלכי הצבא הוחזקו בגדר 'קרקעות נטושות' לפי 'תקנות שעת חירום - עיבוד אדמות מוברות' מ-1948, ולא אחת נמסרו לידי חקלאים יהודים עד שיוכרע עתידן החוקי. לאחר קום המדינה, ובעקבות החלטה של 194 של האו"ם על חזרת הפליטים לגבולות ישראל, סברו ראשי השלטון שראוי לעגן בחוק את השתלטותה של הממשלה על הקרקעות הנטושות, להלאים את כל עתודות הקרקע ולהתחיל במכירת הקרקע הפנויה לקרן הקיימת. החלטה זו השפיעה במישרין על מעמדה של הקרקע שהוחזקה לפני כן בידי הבדווים, ובמידה רבה החלישה את תביעתם של השבטים לחזור ולעבד את קרקעותיהם מלפני המלחמה. לפי כמה אומדנים היה שטח הקרקעות הנטושות בישראל לאחר המלחמה בין 4.25 ל-5.75 מיליון דונם, מהם למעלה משני מיליון דונם בחזקת הבדווים בנגב. מתוך הקרקע שהיתה בחזקת השבטים היו פחות מ-100,000 דונם מעובדים יותר משנה אחת ברציפות.¹

1. על מדיניות הקרקעות לאחר המלחמה ראה: מנהל התכנון, משרד העבודה והבינוי, בעיות הקרקע בשדה התכנון, דין וחשבון של הועדה המכינה, הקריה, סבת תש"ט, א"מ, חטיבה 43, 5463/1957 ג; רות קרק, 'ניצני עיצוב רשויות ומדיניות הקרקע הממלכתית במדינת ישראל', קרקע, 36 (יוני 1993), עמ' 33-35; ע' בנוימן וע' מנצור, דיירי משנה, ירושלים 1992, עמ' 160-161. על המחלוקת בעניין הקרקעות הנטושות ראה: "ויץ, יומני ואגרותי לבנים, 18 באוגוסט 1948, ג, רמת-גן 1964, עמ' 331; "בן-דוד, 'הקונפליקט הקרקעי בין בדווי הנגב לבין המדינה - היבטים היסטוריים, משפטיים ואקטואליים', קרקע, 40 (ספטמבר 1995), עמ' 72.

בעקבות חוק 'נכסי נפקדים' ממרס 1950, שקבע את הקטגוריות לקרקעות נפקדים ומינה עליהן אפוטרופוס, וחוק 'רכישת מקרקעין' משנת 1953 שאמור היה לאפשר ל'רשות הפיתוח הממשלתית' להפקיע קרקע לפי החוק,² החלו ראשי מערכת הביטחון ומשרד התקלאות להסדיר את שאלת הבעלות על הקרקעות. בעקבות ההסדרים האלה נמסרו שטחי קרקע רבים שהיו לפני כן בעיבוד הברווים לידי מתיישבים יהודים, ושטח ההתפרשות הגאוגרפי האפשרי של השבטים צומצם מראש, עוד קודם שנקבעו הסדרי ההתיישבות הסופיים.³

שנים אחדות נמשך תהליך ריכוזם של הברווים באזור ה'סייג', כלומר העברתם מן הקרקעות שעליהן ישבו אל שטח מוגבל במזרח הנגב, שהחל בהוראת מפקד חזית הדרום יגאל אלון. יוסף ויץ, ראש מחלקת הקרקעות בקק"ל וחבר הדירקטוריון, הציג את הצעד הזה כחלק מתוכנית הפיתוח של המדינה הצעירה, שאחד מעקרונות היסוד שלהן היה 'פיזור האוכלוסייה היהודית'. ויץ ותבריו במפא"י סברו שהקמת יישובים ברחבי הנגב לעולים חדשים - גם על קרקע שפינו או נטשו הברווים - מצדיקה צעדים קיצוניים שכאלה.

שטח הסייג השתרע על מיליון דונם, מהם כ-400,000 דונם הראויים לעיבוד. האזור שנבחר לרכו בו את הברווים היה במזרח הנגב, שם אפשר היה להחזיקם בממשל צבאי, להרחיקם מגבול מצרים ולהקצות להם קרקע חקלאית שהמוסדות המיישבים ויתרו עליה עקב דלות המשקעים באזור והקשיים בהשקייתם. גבולותיו הגאוגרפיים של הסייג היו בין $34^{\circ}45' - 35^{\circ}05'$ מזרח ל- $31^{\circ}05' - 31^{\circ}25'$ צפון.⁴ מבחינת גודלו היה השטח הזה כ-20 אחוזים בלבד מן השטחים שהיו בידי הברווים לפני המלחמה וכ-5 אחוזים מכלל שטחה של מדינת ישראל.⁵

עד שנת 1953 עדיין לא התייצב מצבם של שבטי הברווים בנגב. מקצת השבטים שהועברו לעבר-הירדן ולסיני שבו והסתננו אל קרקעותיהם כדי לשמור על הבאות ולהפגין נוכחות, וקצתם שבו והתאחדו עם בני משפחותיהם שהועברו לאזור הסייג. רק משנת 1954 ואילך, עם חלוקת תעודות הזהות הישראליות, פתחה החדירה לנגב

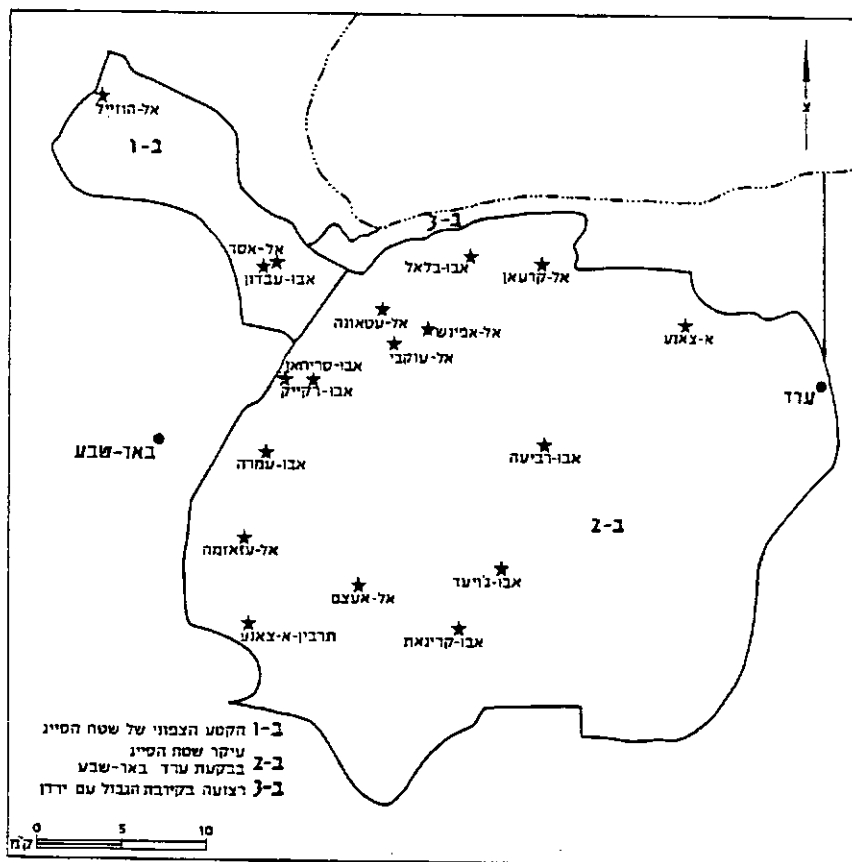
2. ספר החוקים תשי"ג (נספח ג), חוק נכסי נפקדים - 1950, עמ' 86; ספר החוקים תשי"ג, חוק רכישת מקרקעין - 1953, עמ' 58; א' ליסקובסקי, 'הנפקדים הנוכחים בישראל', המזרח החדש, י, 3 (1960), עמ' 191; ז' קנו, בעיית הקרקע בסכסוך הלאומי בין יהודים לערבים, 1917-1990, תל-אביב 1992, עמ' 142-145.

3. ג"מ קרסל, י' בן-ידוד וח' אבו רביעה, 'תמורות בבעלות על הקרקע אצל בדווי הנגב במאה השנים האחרונות: ההיבט התוך שבטי', המזרח החדש, לג (1991), עמ' 41-42, 59.

4. פ' סטיוארט, 'למבנה החברה הברווית בנגב', שם, עמ' 133.

5. ע' מרקס, 'ברוויי הנגב בשנות השישים', בתוך: א' שמואלי וי' גרדוס (עורכים), ארץ הנגב: אדם ומידבר, ב, תל-אביב תשל"ט, עמ' 631-632 [להלן: ארץ הנגב]; א' בבאי, 'הנגב המזרחי - מצאי קרקעות', קרקע, 34 (1992), עמ' 37-38. הגרסה הישראלית הרשמית טענה ששטח הסייג הוא כ-1000 קמ"ר ובגרסה האנגלית נאמר שהשטח משתרע על 1100 קמ"ר.

מפה 1: אזור הסייג

מקור: א' שמואלי וי' גרדוס (עורכים), ארץ הנגב: אדם ומידבר, תל-אביב תשל"ט.

והמתכננים יכלו לקבוע את מספר הבדווים ואת צורכיהם בתחום הקרקע, הפרנסה, הבריאות, החינוך ועוד.⁶

עם תום מלחמת העצמאות ובשנה הראשונה שלאחריה הותאמו התוכניות לפתרון שאלת הבדווים למטרה האסטרטגית הכלכלית של המדינה - ייצוב גבולותיה עם מדינות ערב. הרעיונות שהוצעו אז בשאלת ריכוזם של הבדווים והדגשת הריבונות היהודית בנגב נבעו מדיוני הממשלה על מעמדו של הנגב בהסדרי השלום העתידיים עם מצרים וירדן.⁷ לאחר תמימת הסכמי השלום פרש הממשל הצבאי את מרותו על הבדווים והקים נציגויות בארבעה אתרים בשטח הסייג: אום קַטִין, תל אל-מִלְחָה, שובל וּשְׁקִיב (כיום: שגב שלום). ראשי הממשל הצבאי קיבלו עליהם את האחריות לגורלם של הבדווים והחלו מתכנים תוכניות ליישובם, מתוך כוונה להוסיף ולשלוט בהם שליטה צבאית. בהיבט החלו משרדי הממשלה בתכנונה וביישומה של מדיניות פיזור האוכלוסים וייצור המזון הטרי הנחוץ למדינה. במסגרת זו נבחנו כמה וכמה חלופות בשאלת המשך ישיבתם של הבדווים בנגב, החל מגירושם ('טרנספר') אל מעבר לגבולות ירדן ומצרים ועד להצעות מרחיקות לכת של שיתוף פעולה יהודי-בדווי ובכלל זה הענקת זכויות מים וקרקע לשבטים. המתכננים במשרד החקלאות ובאגף לתכנון לא קיבלו מן השרים הממונים עליהם אישור לטפל בשאלת יישוב הבדווים, ובשנת 1952 למשל, כשהוכנה תוכנית פיתוח והתיישבות ארצית לשבע שנים, לא נזכרה כלל שאלת הבדווים. מכאן ואילך נעשתה שאלת הבדווים לעניינו הישיר של הממשל הצבאי.⁸

חשיבות רבה נודעת לשאלת המקורות בבחינת הסוגיה הזאת. מסיבות מובנות לא תועדה עמדת הבדווים שרוכזו באזור הסייג, ועדיין אין לחוקרים גישה חופשית למסמכים הסויים בארכיונים המרכזיים. בזמן האחרון פרסמו חוקרים ערבים צעירים כמה מחקרים בשאלה זו ובהם תעודות ומסמכים חדשים ודאיונות עם שיחיים מוותיקי הנגב, אבל רובם נוטים לפרשנות חד-צדדית. ברור אפוא שהמחקר הוצרך להישען בעיקר על מקורות ישראליים (דיונים בממשלה ובמשרדיה, בכנסת ובמרכזים הפוליטיים העיקריים, מסמכי הממשל הצבאי, רישומים של ועדות ומוסדות שמונו לטפל בבדווים, קטעי עיתונות ופרסומים אחרים) שאין בהם כדי להסביר את התמונה המורכבת כולה.

מטרת המאמר הזה להציג את התוכניות ליישוב הבדווים בשנותיה הראשונות של המדינה על רקע מדיניות הפיתוח ויישוב הנגב. כמו כן תיבחן כאן שאלת מעמדם האזרחי של הבדווים במדינה הצעירה, תביעותיהם לבעלות על קרקעות ושאלות של תעסוקה, גירוש מסעמים בטחוניים וחופש התנועה ברחבי הנגב. המאמר יבחן את התביעות האלה ואת זיקתן לגודל האוכלוסייה הבדווית, לשיטות עיבוד הקרקע,

6. ע' מרקס, החברה הבדווית בנגב, תל-אביב 1974, עמ' 50. על הדין בחוק האזרחות כרקע למתן תעודות זהות למגור הבדווי ראה: ע' בנימין וע' מנצור, דיורי משנה, עמ' 126-128; Christina Jones, *The Untempered Wind*, London 1975, p. 218
7. א' אסיה, מוקד הסכסוך: המאבק על הנגב 1947-1956, ירושלים וקריית שדה בוקר 1994, עמ' 91-114.
8. ה' גנתי, מאה שנות התיישבות, ב, תל-אביב תשמ"א, עמ' 81.

אחזקתה ופרישתה הגאוגרפית במרחב. המאמר אף יציג את המדיניות שננקטה כלפי הברווים בכל הקשור לריכוזם באזור הסייג ויבחן את השפעת התהליך הזה על התוכניות ליישובם, על המשמעות היישובית, הכלכלית והפוליטית של התוכניות ומידת הרלוונטיות שלהן, ועל מעמדם של הברווים בנגב ובמדינת ישראל.

הרקע התאורטי

כדי להבין את התהליכים המרכזיים בנגב לפני המלחמה ולאחריה יש לבחון שתי תופעות שהתרחשו באותו הזמן: האחת – היווצרותו של ספר הנגב בשנות ה־30 וה־40 ולאחר מלחמת העצמאות, שנעשה במדינת ישראל לספר חדש, פנימי, נושק לגבול;⁹ והשנייה – מידת מקובלותן של המסורות בעיבוד הקרקע ואחזקתה בקרב הברווים, והשפעת תהליכי ההתקבעות (sedentarization) על העימות בין תושבי המקום ובין המתיישבים החדשים שחדרו לנגב ערב הקמת המדינה והעולים החדשים שהקימו את כפריהם באזור לאחר המלחמה.¹⁰

התופעות הקשורות בדחיקת רגליהם של יושבי הקבע באזורי הספר במהלך התיישבותם של מהגרים כבר נסקרו ונבחנו במחקרים רבים בעולם. שלא כמו חידת האדם הלבן לאזורי הספר בארצות־הברית או בדרום אפריקה, שהתאפיינה ביוזמה אישית ובמניעים כלכליים, היתה חידתם של חלוצים יהודים לנגב לפני קום המדינה ובראשית שנותיה פריה של מדיניות התיישבות ציונית, שנועדה לממש את מטרותיה האסטרטגיות של המדינה שבדרך והמדינה הצעירה. מקימי שלושת המצפים בשנת 1943 ומייסדי 11 הנקודות בשנת 1946 לא ראו בנגב 'מרחב ריק', אלא שטח שבו יש לקבוע עובדות התיישבותיות כדי שייכלל בעתיד במדינה היהודית. רבים מהם האמינו שאפשר לעשות זאת מתוך שיתוף פעולה והבנה עם הברווים. לאחר המלחמה נולדו 'תוכניות הפיתוח הגדולות' שביקשו ליישב את הנגב במהירות במאות יישובים הקלאיים כדי לפזר את האוכלוסייה היהודית במרחבי המדינה, לספק מזון טרי להמוני העולים הזורמים ארצה, לספק לעולים דיור ותעסוקה ולהגביר את הביטחון בגבולות ובדרכים. התוכניות האלה, כמו גם הוועדות שפעלו בנגב בראשית שנות ה־50 ('ויעדת הנגב' בראשותו של י' צ'יויק, 'מפעל הנגב' בראשותו של מ' כהנוביץ ועוד), ביקשו בתחילה להימנע מפתרונות שילוו בתופעות הדחיקה (exclusion) וההכחדה שהתפתחו בספר האמריקני, אלא ניסו – על כל פנים לפי הגדרת תחומי עבודתם – להתבסס על יסודות של חבירה תרבותית ודו־קיום (inclusion), בדומה למה שאירע

9. ש' חסון, 'מספר לפריפריה', ארץ־ישראל, 22 (תשנ"א), עמ' 87–89.

10. א' שמואלי, 'הרקע להתנהלות נוודים במרחב ירושלים', בתוך: א' שמואלי, ד' גרוסמן ור' זאבי (עורכים), יהודה ושומרון, ירושלים תשל"ז, עמ' 553–558. P. Aronson, 'Must ; 558–563', in: P. C. Salzman (ed.), *When Nomads Settle*, New York 1980, pp. 173–184

למשל בעת המגע בין המתיישב הלבן לתושבי המקום בניו־זילנד.¹¹ אבל אחרי המלחמה, משהתברר שהמאבק נטוש על השליטה במשאבי הקרקע, החרף הקונפליקט בין שתי הקבוצות, הבדווים והיהודים. הקבוצה היהודית היתה חזקה הרבה יותר מן הקבוצה הבדווית, וחדירת החלוץ היהודי לנגב לוותה בתופעות של השתלטות על משאבי הקרקע והמים. ריכוזם של הבדווים במזרח הנגב דמתה למעשי הגירוש ההמוני המאפיינים חדירה קולוניאלית. בשל מסורות התיישבות קודמות ולחץ בין־לאומי לא לווה התהליך בנגב בתופעות של הרג, אלימות והכחדת המונים שנקט האדם הלבן לא פעם בארצות אחרות. לפני המלחמה הצהירו המוסדות הלאומיים על רצונם בדו־קיום בנגב, ומקצת המתיישבים, בעיקר מי שגדלו על מסורות השמאל, ניסו לעצב יום־יום שהתבססו על כבוד הדדי. אבל בימי המלחמה ולאחריה וכן בתקופת הממשל הצבאי (עד 1966) לא התמידו המוסדות בתביעתם לדו־קיום אלא היו עסוקים עד למעלה ראש בקליטת העלייה החדשה ויישובה בנגב. רוב המוכתרים היהודים שהצליחו ליצור יחסים הוגנים עם השכנים הבדווים לפני המלחמה לא טרחו עוד לטפח את היחסים האלה ועסקו בהגנת הרכוש הגדול (הקרקעות הנטושות) שהצטבר במהירות בידי המתיישבים. הבדווים היו רחוקים מן התעשייה העירונית, והוטלו עליהם הגבלות תנועה קשות, ואילו החקלאות הקיבוצית־השיתופית, שאליה היו קרובים, נמנעה בשנים ההן מהעסקת שכירים. משום כך לא נעשו הבדווים כוח עבודה זול בחקלאות או בתעשייה בשירותה של כלכלת היהודים בלבד.¹²

אם נבחן את ההתיישבות היהודית בנגב לפני המלחמה כדגם שליטה במרחב טריטוריאלי, יתברר שהמצפים והנקודות הוקמו רק על גושי קרקע שנרכשו על־ידי הקרן הקיימת, נרשמו בטאבו ונחתמו בשטרי מכר (קושאנים) כדת וכדין. בזכות פרישתם הרחבה של גושי הקרקעות האלה יכול המיעוט היהודי לשלוט במרחב המדברי בלי קושי. לאחר המלחמה השתלטה מדינת ישראל באמצעות כמה חוקים על הקרקעות הנטושות ויישבה עליהן עולים חדשים. השליטה במרחב נסמכה עתה לא רק על נוכחות בגושים מעטים אלא על בעלות מלאה בכל קרקעות המרחב. הנגב הוסיף להיות ספר חדש בשנות ה־50 וכל שטחו נפתח לפני המתיישב היהודי בלי שום הגבלות. המתיישבים זכו לסיוע בהקמת יישובים חקלאיים בכל אזורי הנגב והערבה

11. על ספר המדבר, מודלים של חדירה למדבר ומלחמת המזרע בישימון ראה: H. Lamar & L. Thompson, *The Frontier in History*, New Haven 1981, pp. 308-317; K. Georing, 'Israel and the Bedouin of the Negev', *Journal of Palestine Studies*, 9 (1979), pp. 3-20; D. Amiran, 'The Pattern of Settlement in Palestine', *Israel Exploration Journal*, 3 (1953), pp. 65-78, 192-209, 250-260; B. Kimmerling, 'Settlers Without Frontiers', *The Jerusalem Quarterly*, 24 (1982), pp. 114-128
12. על מודלים של התיישבות וקונפליקטים קבוצתיים ראה: J. C. Hudson, 'Theory & Methodology in Comparative Studies', in: D. H. Miller & J. O. Steffen (eds.), *The Frontier*, Norman, OK 1982, pp. 11-31; תהליך ההתיישבות היהודית בארץ־ישראל, עבודה סמינריונית, המחלקה לגאוגרפיה, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, באר־שבע 1988.

בואכה אילת, והריבונות הישראלית אפשרה לשלטונות לזכות בבעלות על הקרקע מתוך התעלמות מן הזכויות שקיבלו הברווים בתקופת השלטון העות'מאני והבריטי. בדגם שליטה מרחבי זה התעלם צד אחד, היהודי, מזכויותיו של הצד האחר על הקרקע.¹³

בשל הצמצום באמצעי הקיום המסורתיים של הברווים התעצם תהליך ההתקבעות בקרב השבטים הנוודים, ובעיקר המעבר לחקלאות. גם נטייתם של הרועים הנוודים להיאחו בגבולות הארץ הנושבת ולעבור לעיסוק בחקלאות חיזקה את הקשר אל הקרקע. דווקא גורם תוך-שבטי, אנתרופולוגי, שעיקרו הזכות השווה השמורה לבני השבט להשתמש בקרקע המשותפת להם ובמשאביה, עיכב את תהליך ההתקבעות. הקשר אל הקרקע התחזק גם בתקופת המנדט, כשנעשו הברווים בעלי הקרקעות אבל עיבודן נמסר בדרך-כלל בחכירה לפלאחים. ברבות השנים היו רבים מן החוכרים לבעלי החלקות מכוח בעלות החזקה ומתוך הסכמה בשתיקה של השליטים.¹⁴ בדרך-כלל בתהליך ההתקבעות עוברת אוכלוסיית הנוודים ממעמד שולי התר אחר אמצעי קיום, שטחי מרעה ודרכי נדידה במרחב, למעמד שבו היא חלק לא נפרד מכל מערכות הקיום הלאומיות, ובתוך כך מתפתחים תהליכים המביאים לידי קיבוע השבטים סביב מרכזי כלכלה, חינוך ודיוור; ואולם הקביעה הזאת אינה נכונה לשבטי הברווים שרוכזו בסייג. בשל הסייגים החמורים שהושתו עליהם במרחב הגאוגרפי המצומצם ובשל הניתוק שנכפה עליהם ממערכות הפיתוח הישראליות באו לידי ביטוי באזור הסייג חלקים מעטים בלבד מתהליך ההתקבעות, ואף זאת במחיר ארגון מחדש של המבנה השבטי ומנהיגות השבט, מינוי שיחיים חדשים והזדקקות לחקלאות 'פלחה חרבה' (Dry Farming) שתסייע לכלכלת המרעה שנפגעה קשות.¹⁵

עם תום המלחמה עמדו הברווים כנגב לפני מצב חדש: ראשית, הם נדרשו להוכיח את בעלותם על הקרקע, ושנית, עקב העברתם לאזור הסייג ותהליכי ההתקבעות שנכפו עליהם שם חששו השיחיים ובעלי הקרקע שהסכמתם להתיישבות של קבע תותיר אותם בלא הקרקעות שעיבדו בעבר כנגב הצפוני. שלא כמו בארצות אחרות, שם הסתופפו מיעוטים אתניים בפרברי הערים הגדולות לאחר שהניחו את חלקות הקרקע בידי המשפחה, הוכרחו הברווים בתקופת הממשל הצבאי (1949-1966) להתקיים בשטח הסייג בלי עורף הקרקעות הגדול ששימש אותם למרעה ולנדידה לפני המלחמה. מדינת ישראל התאמצה להפוך את הנגב במהירות מאזור ספר מרוחק לספר ישראלי פנימי, המוקף גבולות עוינים ותובע בשל כך השקעת משאבים להקמת תשתית לקיום

13. J. R. V. Prescott, *The Geography of Frontiers and Boundaries*, Chicago 1965, pp. 35-56; B. Kimmerling, *Zionism and Territory*, Berkeley, CA 1983; D. Grossman, 'Do We Have a Theory for Settlement Geography, The Case of Iboland', *The Professional Geographer*, 23, 3 (1971), pp. 197-203

14. ג'ימ קרסל ואחרים (לעיל, הערה 3), עמ' 39-41.

15. A. Meir, 'Nomads and the State: The Spatial Dynamics of Centrifugal and Centripetal Forces Among the Israeli Negev Bedouin', *Political Geography Quarterly*, 7 (1988), pp. 251-270

נוכחות יהודית. מאמציה אלה לוו בריכוזם ובקיבועם של הבדווים בשטח הסייג כדי לפנות את רוב הקרקעות הנוחות לעיבוד לשימוש המתיישבים היהודים. תהליך ההתקבעות הכפוי שהתחולל בשטח הסייג הקל על שלטונות ישראל לפקח ולשלוט על המיעוט הבדווי. התהליך התבסס בעיקרו על כפייה פוליטית והביא לידי תלות גמורה של הבדווים במשרדי הממשלה, בצבא ובנציגי המוסדות האזוריים. כך הוגבלו חופש התנועה והמסחר, חופש הביטוי וההתארגנות וזכותו של הבדווי לקרקע הקלאית ולמים. בעטיו של המצב הזה הסתמנה עד מהרה מצוקה בשטחי עיבוד ומרעה, והדבר הביא לידי הידרדרות אקולוגית מהירה.¹⁶ זו היתה מערכת יחסים מיוחדת בין הממשלה ובין מיעוט חלש, אופיינית לראשית שנות ה-50, ששימשו בה בערבוביה כל מיני הצעות ליישוב הבדווים בפיקוח ישראלי הדוק למדי.

מפתח לקביעת שטח העיבוד למשפחה בדווית בנגב

אוכלוסיית הבדווים בנגב עד 1948

קביעת מספרם של הבדווים שישבו בנגב לפני מלחמת תש"ח יש בה כדי לסייע בהערכת גודל השטח שעיבדו, מתוך הנחה שידועה כמות היבול הממוצעת לדונם כשמדובר בגידולים העיקריים - שעורה וחיטה - וכן כמות הגרעינים הנדרשת לקיומה של משפחה. בשלהי התקופה העות'מאנית מקובל היה שאפשר לפרנס משפחה של חמש נפשות משטח של 50 דונם, אף-על-פי שהיבול לא עלה על 25 ק"ג גרעינים לדונם. הצורך בכך (חלקות מוברות לשנה שנתיים) הגדיל את שטח המחיה הנדרש למשפחה בדווית ל-150 דונם, באזור שבו יורדים משקעים של כ-200 מ"מ בממוצע לעונה. הבריטים קיבלו את התחשיב הזה וביקשו להוסיף עליו עוד דונמים אחדים כדי לאפשר לראש המשפחה הבדווי לשלם מסים ולהשתתף בהוצאות התשתית.¹⁷

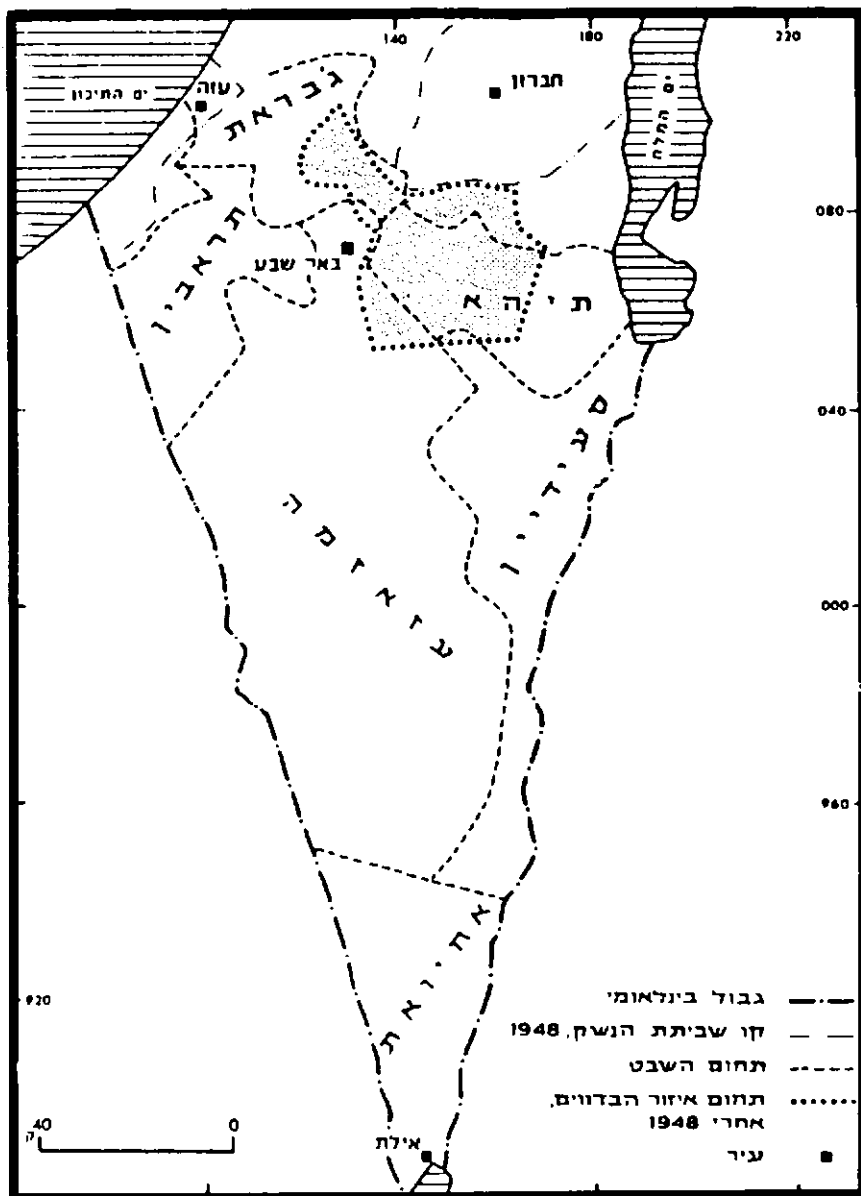
לגודלו של שטח העיבוד הממוצע למשפחה נודעה חשיבות רבה כשניגשו שלטונות המדינה לפתור את שאלת יישובם של הבדווים. לפי נתונים מאמצע שנות ה-50 התקיימו בשטח הסייג כ-15,000 בדווים מכ-45,000 דונם מעובדים, כלומר כ-30 דונם למשפחה בממוצע. הבדווים טענו ששטח שכוה אינו מספק את צורכי המרעה והמזרע ותבעו לתת לכל משפחה כ-200 דונם ויותר, ואילו השלטון הישראלי טען שאפשר להתקיים מ-30 דונם - אם גם בדוחק - עד שייקבע הסדר הקרקעות הסופי. במפקד האוכלוסין הראשון שעשתה ממשלת המנדט בשנת 1922 סירבו הבדווים להתפקד מחשש שמא יגויסו לצבא כמו בימי השלטון העות'מאני. לפיכך התבסס

16. א' מאיר, 'שירותים ציבוריים לבדוויי הנגב בשלב הבתר נוודי', ארץ-ישראל, 22 (תשנ"א), עמ' 118.

17. P. W. Porter, 'The Concept of Environmental Potential as Exemplified by Tropical African Research', in: W. Zelinsky, L. A. Kosinski & R. M. Prothero (eds.), *Geography and a Crowding World*, New York 1970, pp. 187-219 גרוסמן, 'הפלת הבדווים בשולי המדבר', בתוך: ד' גרוסמן וא' מאיר (עורכים), היישוב הערבי בישראל, ירושלים תשנ"ד, עמ' 32-33.

מפה 2: תפוצת השבטים בנגב לפני 1948

מקור: י' בן דוד, 'הבדווים בנגב, 1960-1990', בתוך: מ' גאור (עורך), 'ישוב הנגב, 1900-1960: מקורות, סיכומים וחומר עזר (עידן 6)', הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 85.

המפקד על נתונים עות'מאניים משנת 1914, ולפיהם עמד מספר הבדווים בנגב על 55,000 נפש. הבריטים אף הסתמכו על רשימת משלמי מס מעשר מקרב הבדווים, אף-על-פי שפקידי השלטון ידעו היטב שהיה הפרש גדול בין רשימת משלמי המס ובין מספר אנשי השבטים החיים בפועל בנגב.¹⁸ במפקד משנת 1922 נקבע אפוא שאוכלוסיית הבדווים בנגב מונה בין 45,000 ל-71,000 נפש. במפקד אחר משנת 1931, לאחר ששכללו הבריטים את שיטות הרישום, נקבע שמספרם נע בין 48,000 ל-67,000 נפש.¹⁹ בשנת 1947 נאמד מספר הבדווים במחוז באר-שבוע בכ-90,000 נפש.²⁰

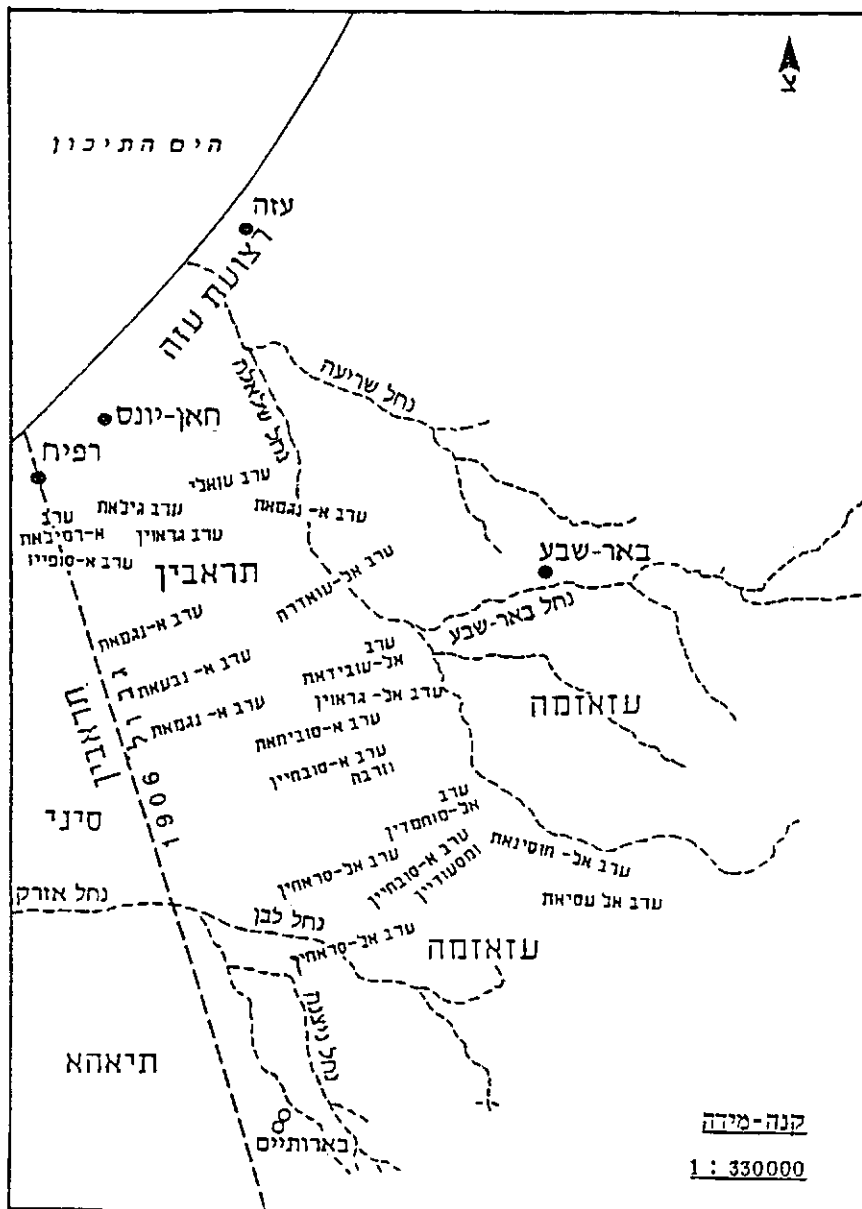
החוקר ר' פאלח ואחרים, בעיקר מי שניסו להציג את ההתיישבות היהודית בנגב בתור הגורם לנישול הבדווים מקרקעותיהם, אמדו את מספרם של הבדווים בארץ-ישראל ערב מלחמת העצמאות בכ-100,000 נפש. החוקר ר' באקי איש שירות המדינה קבע שערב הקמת המדינה הגיע מספרם של הבדווים ל-58,000 נפש.²¹

התמעטות האוכלוסייה עקב המלחמה

אומדן אוכלוסייה שנעשה בלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בפברואר 1948 נסמך על ניתוח צילומי אוויר משנת 1946-1947, ובהם נמנו 8722 אוהלים ו-3389 מבנים בשטח הנגב. לפי קצב הריבוי הטבעי (ובהנחה שבעונות החורף והאביב נכנסו לנגב שבטים נודדים מסיני) נאמד מספר הבדווים בנגב ב-70-74 אלף נפש. ריכוז מאהלים ומבנים של בדווים נצפה בצילומים האלה במישורי תקומה-רוחמה, שם נספרו כשבעה אוהלים ומבנים לקמ"ר, ואילו בשטחים שמדרום לבאר-שבוע נמנו פחות מאהל אחד או מבנה אחד לקמ"ר.²² כמה מחקרים שפורסמו לאחרונה מסכימים שמספר הבדווים היה אכן כ-70,000 נפש.²³

18. H. Muhsam, 'Enumerating the Bedouins of Palestine', *Scripta Hierosolymitana*, 3 (1956), pp. 265-280; 'ע' שמלך, 'האוכלוסיה באזורי ירושלים וחברון בראשית המאה העשרים', קתדרה, 36 (תמוז תשמ"ה), עמ' 162.
19. R. Bachi, *The Population of Israel*, Jerusalem 1974, p. 38; S. Hadawi, *Palestinian Rights and Losses in 1948*, V, London 1988, p. 254.
20. דין-חשבון מאת הועדה המיוחדת לארץ-ישראל של האומות המאוחדות לאסיפה הכללית (דו"ח אונסק"פ), הוצאת עיתון הארץ, תל-אביב 1947, עמ' 9, 14.
21. G. Falah, 'The Spatial of Bedouin Sedentarization in Israel', *Geojournal*, 11, no. 2 (September 1985), p. 363. במפקד של 1946 נמצא שבנפות עזה ובאר-שבוע ישבו אז 95,566 בדווים ובהם כ-3392 'זרים', ואילו 5390 בדווים שהו בעת הספירה מחוץ לגבול הנפות. R. Bachi, *The Population of Israel*, pp. 393-394 [Jerusalem 1946], Table 1, p. 141.
22. השווה מכתב מאת ה' מיוזם (Muhsam) מן הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה אל שר המיעוטים, 24 בפברואר 1948, א"מ, הטיבה 49, 303/ג; H. Muhsam (see above note 18), pp. 273-279.
23. ראה למשל: 'ע' מרקס, החברה הבדווית בנגב, עמ' 11, 18; 'בן-דוד, 'הבדווים בנגב, 1900-1960', בתוך: מ' נאור (עורך), יישוב הנגב, 1900-1960: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר (עידן 6), ירושלים תשמ"ו, עמ' 94; ג"מ קרסל ואחרים (לעיל, הערה 13), עמ' 49.

מפה 3: תפרושת שבטי הבדווים בנגב המערבי לפני 1948

מקור: ע' חואלדי, 'השפעת שינויים בשימושי קרקע בדווים' (ר' הערה 141), עמ' 6.

לאחר סיום הקרבות ברחו מקצת אנשי השבטים ג'בֵּרֵאָתָה, חֲנַאגְרָהָה, תֵּיֵאָהָה, תֵּרַאבֵּין ואל־עֲזַאזְמָה אל רצועת עזה ולחצי־האי סיני במצרים; כמה מאנשי תראבין, סַעִידֵין, אל־חֵיֵאָתָה, תֵּיֵאָהָה, אל־עֲזַאזְמָה וג'בֵּרֵאָתָה עברו לירדן; פלגי שבטים כמו נַבְעָאָת ונַגְמָאָת ופלגים עצמאיים פנו אף הם לרצועת עזה; ופלגי השבטים אל־צֵאנַע, אבו בֵּלָאָל ואבו סְהֵיבָאָן נותרו בשטחי המדינה ופנו לאזור הסיני.²⁴

בדוויי הנגב בתור פליטים

כשם שלא ברור מה היה מספרם המדויק של הבדווים שחיו בנגב לפני 1948, גם עם סיום המלחמה לא היה אפשר לקבוע את מספרם של מי שנותרו בתחומי המדינה.²⁵ יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים, יהושע פלמון, העריך בקיץ 1950 את מספר הבדווים בנגב ב־17–18 אלף נפש, אבל הוא הביא בחשבון משפחות שהיו במעבר וטרם קבעו את מקומן הסופי. במפקד רשמי של מדינת ישראל בשנת 1951 נקבע שבנגב נותרו כ־12,740 בדווים, ודין־חשבון של ועדת פליטים מטעם האו"ם קבע שבתחומי ישראל נותרו 160,000 ערבים ומהם פחות מ־15,000 בדווים בנגב.²⁶ לרעת ו' חאלידי עולה מן הנתונים האלה שמספר הבדווים שברחו מן הנגב והיו לפליטים, כלומר איבדו את קרקעותיהם ורכושם, הגיע לכ־50,000 נפש. ואולם ע' מרקס טוען שמספר הפליטים שעזבו את גבולות הנגב לא עלה על 10,000, ורבים אחרים עקרו לאזורים הפנימיים של הנגב.²⁷ בפגישה בין המושל הצבאי של הנגב, מיכאל הנגבי, לנציגי השיחיים בנגב בשלהי 1948 דיווחו השיחיים שהם מייצגים אוכלוסייה של 13–15 אלף נפש, שלא כולה מתגוררת בשטחי ישראל. לפי אומדן של צה"ל משנת 1953 עלה מספרם של הבדווים בתחומי מדינת ישראל ל־11,000 ויותר, ולהם 19 שיחיים. בשנת 1954 מגו הבדווים לפי כל מיני מקורות 13–14 אלף נפש.²⁸

24. ראה בהרחבה: ר' פאלח, הפלשתינים שנשכחו: ערביי הנגב 1906–1986, טיבה 1989, עמ' 105–123; W. Schwarz, *The Arabs in Israel*, London 1959, p. 159.
25. אנציקלופדיה יודאיקה, 12, עמ' 930; והשווה: ס' אשכנזי, הבדווים: מוצאם חייהם ומנהגיהם, ירושלים תשי"ו, עמ' 216.
26. ד' רובינשטיין, חיבוק התאנה: זכות השיבה של הפלסטינים, ירושלים 1990, עמ' 9–12; והשווה עם תזכירו של ו' ליף מ־15 בספטמבר 1949, אצ"מ KKL 5/17149. המביא נתונים שונים על מספרי הפליטים בארצות ערב, ומהם עולה שמספר הבדווים שברחו למצרים הוא 12–14 אלף נפש.
27. י' פלמון, דברים בסיעת מפא"י בכנסת, 18 ביוני 1950, אב"ג; ח' הירשברג, 'האוכלוסייה הערבית במדינת ישראל', בתוך: קמה: ספר השנה של הקק"ל, ירושלים תשי"ו, עמ' 215 [להלן: קמה]; W. Khalidi (ed.), *All That Remains: Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948*, Washington D.C. 1992, p. 582, app. 3; H. Muhsam, *Beduin of the Negev: Eight Demographic Studies*, Jerusalem 1966.
28. סרני, 'במרחבי הנגב', מבפנים, יג (מרס 1948–אפריל 1949), עמ' 232; מיכאל הנגבי, המושל הצבאי של הנגב, אל האלוף אבנר, ראש הממשל הצבאי, דוח על פגישה עם שיחיים, 5 בנובמבר 1948, אי"מ 297/60; הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 'המוסלמים, הנוצרים והדרוזים בישראל', מפקד האוכלוסיה והדירור, 1961, מס' 17, ירושלים 1964, עמ' 109; בדואי הנגב במדינת ישראל, צבא הגנה לישראל, תל־אביב 1954, עמ' 32; ערך

האומדנים השונים²⁹ מלמדים שמלבד הקשיים האובייקטיביים ברישום אוכלוסייה של שבטים נוודים עדיין שררה אי יציבות באזור. בדווים רבים ברחו אל מעבר לגבול ואילו אחרים שבו והסתגלו לשטחי הנגב ושהו שם עד שהיו לאזרחי המדינה. מוסכם על רוב החוקרים שסמוך לאמצע שנות ה־50 התייצב מספרם של הבדווים בנגב ועמד על כ־2000 משפחות (של 6-7 נפשות בממוצע), ומכאן שכדי להתקיים ברמת חיים הגבוהה במקצת מרמת חייהם לפני המלחמה נדרשו לבדווים שטחי עיבוד של כ־300,000 דונם, שאת מקצתם אפשר לעבד עיבוד רב־שנתי. לכאורה היה אפוא שטח הסייג מספיק לצרכים האלה, ואולם בפועל לא היו בשטח הזה אזורים מרעה גדולים די הצורך, מקורות המים שבו היו דלים וברובו לא עלו המשקעים על 200 מ"מ בממוצע לשנה – תנאים שלא אפשרו מרעה וחקלאות בעל.³⁰

יחסי שבטים

עימותים סביב קו המים וההתיישבות

קו המים בנגב, שבהנחתו הוחל בינואר 1947, שימש מטרה למחבלים בדווים ואלה פגעו בו ואף גרמו לאבדות בקרב אנשי 'ההגנה'. בחורף 1947 מונה י' ברזאני ל'קצין קשר' עם הבדווים, והוטל עליו להביא לידי הפסקת מעשי התוקפנות של הבדווים בנגב בכל מיני דרכים, ובכללם באמצעות מתן 'דורות'.³¹ חששם של הבדווים מתגובת היהודים גבר, ולאחר שנועצו עם 'המוכתרים היהודים' החליטו רבים מהם להתרחק מאזורי הקרבות.³² כמה מן השבטים העדיפו להתרחק מן הדרכים הראשיות ואחרים פנו לעבר גבול מצרים והמתינו שם לראות איך ייפול דבר.³³ קבוצת שבטים בראשות השיחיים סְלִימָאן אֶל־הַגְּיִיל, אבו רֶקֶיִק, אבו מַעְמֶר וסְלִימָאן אֶל־צֶאנַע סיפקו

'ארץ־ישראל', האנציקלופדיה העברית, ו, עמ' 688; ע' שמלך, 'אוכלוסיית הנגב', ארץ הנגב, עמ' 475-476.

29. שנתון הממשלה, תשי"א, ירושלים 1951; שנתון סטטיסטי לישראל, תשי"ב, ירושלים תשי"ג, עמ' 11; א' גל־פאר, 'באר־שבע והבדווים', בתוך: י' גרדוס וא' שטרן (עורכים), ספר באר־שבע, ירושלים 1979, עמ' 286; ד' עמירן וי' בן־דוד, שלבים בהתפתחות היישוב הבדווי הספונטני בנגב: דו"ח מחקר, ירושלים 1982, עמ' 25.

30. ד' עמירן ואחרים, 'יישובי הבדווים בבקעת באר־שבע', ארץ הנגב, עמ' 652-668; י' בן־דוד (לעיל, הערה 23), עמ' 94-95; א' בבאי (לעיל, הערה 5), עמ' 37-38. על אומדני אוכלוסיית הבדווים בראשית שנות ה־50 ראה ע' מרקס (לעיל, הערה 5), עמ' 631.

31. דין־חושבון מאת יוסף ויץ, 21 בדצמבר 1947, אצ"מ A. 246/30. על עמדת הבדווים כלפי קו המים ראה: ח' פורת, 'מדיניות רכישת קרקעות והתיישבות בנגב ערב מלחמת העצמאות', קתדרה, 62 (תשרי תשנ"ב), עמ' 130-132.

32. ז' זיוון, 'יחסי היישוב היהודי והבדווים בנגב – חזית המגע והשפעתה על עיצוב ספר ההתיישבות בשנות הארבעים והחמישים', עבודה לתואר מסטר, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, באר־שבע 1990, עמ' 60-61.

33. שם, שם.

לא פעם ידיעות מודיעיניות לצה"ל ואף סיכנו את חייהם לשם כך. בתמורה על השירותים האלה הוצאו שדותיהם של השיח"ים אל-הזייל ואל-אוג' מתוך הפקודה שניתנה לחטיבת הנגב ביוני 1948 בדבר השמדת היבול בשדות. מעדויות אחדות עולה שהבדווים שפגעו בקו המים לא היו שכני היישובים בנגב אלא אנשי כנופיות מצוה, ובהם בדווים שפוטר מעבודות השמירה בקו המים לאחר שהפלמ"ח קיבל עליו את השמירה. גם לחץ פוליטי חיצוני הופעל על הבדווים; המלך עבדאללה ניסה לגייס לצבאו את בדוויי הנגב ולכרות עמם ברית כנגד המופתי הירושלמי, והבטיח להם להשאירם על אדמותיהם ולספק להם הגנה צבאית. המלך אף הקים יחידת משמר של 100 לוחמים שנועדה להגן על הבדווים שבמחוז באר-שבע ולהבטיח את התחבורה מבאר-שבע לתברון.³⁴ אבל בשל הנסיבות הצבאיות והפוליטיות ששררו באזור לא מומשה הברית הזאת מעולם.

ראשי השבטים תמרו בין הלחץ המדיני שהפעיל עליהם המלך עבדאללה ובין נסיונם של ראשי הממשל הבריטי לשדל את השיח"ים לתבוע מן האו"ם שבריטניה תישאר בנגב, ובתמורה יוענק לאזור ממשל עצמי. כדי לשוות תוקף לבקשתו חילק הממשל הבריטי נשק לראשי הבדווים, אבל המעטים שהסכימו לשתף פעולה עם הבריטים נחשבו בקרב השבטים לבוגדים.³⁵

לא כל שבטי הבדווים השתתפו בפועל בפעולות האיבה ובמלחמה.

בצפון הנגב, בתחום שבטי ג'בראת ובגבול שבטי תיאאה שרר שקט יחסי, ואילו באזור המחיה של שבטי עזאומה - באר-שבע, עסלוג' ומרכז הנגב - עשו כמה פלגי שבטים פעולות איבה יזומות.³⁶ היו בהם שניצלו את הקשרים שקשרו כשמכרו קרקעות ליהודים ופגעו בקו המים, בחקלאים היהודים ובשומרי השדות. כוח בדווי אף ערך התקפה יזומה על חלוצה ובבטים, כנראה בעקבות הסתה של נכבדים בדווים שביקשו 'לטהר את עצמם' מקשריהם עם היהודים לקראת בוא הצבאות הערביים.

פינוי שבטים בסערת המלחמה

עד הקיץ של 1948 נדרשו מעט מאוד בדווים לפנות אזורים שהיו נחוצים להגנת הנגב. באזורים שפנו נסללו דרכים והוקמו שדות תעופה ובסיסי הספקה. מפקדי צה"ל ניסו למנוע את חבירת הבדווים אל הכוחות הסדירים של מצרים ובתמורה

34. 'חטיבת הנגב', קציר ערבי, פקודה להשמדת היבול בנגב, 18 ביוני 1948, ארכיון קיבוץ חצרים; פלסטין (עיתון יומי ערבי), 4 באפריל 1948.

35. א' מילשטיין, תולדות מלחמת העצמאות, ב, החרדש הראשון, תל-אביב 1989, עמ' 225-226, 256.

36. 'דין וחשבון על המתרחש בנגב', 22 במרס 1948, א"מ 2395/12/חן; ד' בן-גוריון, יומן המלחמה: מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט (עורכים: ג' ריבלין וא' אורן), תל-אביב 1982, עמ' 74-75; ראיונות אישיים במהלך 1989-1991 עם דוד אלון ומשה וכסלר (קיבוץ משמר הנגב, ברוך חכים, יושקו רייכר ויטסי צור (קיבוץ שובל), דוד שושני (קיבוץ להב) ואריה אפרת (קיבוץ דורות).

הבטיחו להם לשמור על זכויותיהם ברכוש, במים ובשטחי מרעה. כרוזים שפורזו בין השבטים הבטיחו גמול למשתפי הפעולה עם ישראל, ולימים שימשו בסיס לחתימת הסכם בין קבוצת שבטים ובין מטה חטיבת הנגב-פלמ"ח. ההסכם אכן הבטיח את זכויותיהם של הבדווים, את בעלותם על הקרקע ואת כבודם.³⁷ בחודש הראשון לפרוץ המלחמה דיווח איש שירות הידיעות (ש"י) עזרא דנין לבן-גוריון על הצעדים שיש לנקוט בקרב הבדווים ועל הסיכויים להגיע אתם לכלל הבנה כדי להרחיקם מן הקרבות:

נבוא לנגב. נרכז הבדווים באיזור אחד או נפרק נשקם. הוֹנדרמריה תתבצר. יפו וח'יפה הערביות - אם לא ינהגו כהוגן - יהיו נצורות ... היש סיכוי לברית שלום עם אנשי הכפרים והבדווים? עכשיו מפחדים, אבל אם נוכיח שאין אנו שואפי דם, ושתוכנית דב"ג רצינית - ישתנה היחס.³⁸

אבל בנימין גיבלי ודוד קרון, אף הם אנשי הש"י, סברו אחרת: לדעתם הבדווים מפרשים כחולשה את הימנעותם של חברי הקיבוצים מתגובה צבאית. גיבלי פקפק בסיכויים לכרות ברית שלום עם הבדווים, והוא וקרן הציעו לבן-גוריון למנות מושל צבאי לנגב. ברור היה לבן-גוריון שצה"ל אינו מתאים לפי משימותיו להגיב כראוי על תוקפנות הבדווים בנגב, ולכן יש מקום לפעילות מונעת שלא במסגרת צבאית.³⁹ בשלהי 1948 סווגו השבטים לעוינים ולמשתפי פעולה; לפי תחקיר שהכין זלמן ליף, חבר במשלחת הישראלית לאו"ם, נמצא שבקרב העוזאמה יש פלגים רבים העוינים את המדינה: ערב איצ'פח'ין, ערב איג'וארנה, ערב איצ'ביח'את, עב'ידאת, מוחמד'ין, חוסיניות, סואחנה, נג'מאת, גוע'מאת ונראב'יה; בקרב התראבין נחשבו לעוינים אנשי ערב איצ'מילאת, צופ'ין ונראלי; ובערבה סווגו כמסוכנים פלגי אח'ינאת וסע'דיין. פלגים קטנים אחדים משבט תיאאה שבנגב נמצאו לפי הדוח לא-אמינים, ובהם משפחות מאל-הייל ומאל-עק'בי, שידידותם ליהודים היתה ידועה זה כבר.⁴⁰

הערכות ראשונות על אוכדן רכוש וקרקע

אחרי המלחמה קבע הממשל הישראלי עובדות באשר לקרקעות הבדווים ולרכושם. בבאר-שבע הוחרם מסגד העיר ונתפסו כמה בתים מרכזיים. בכיר-עסלוג' פוצץ, בהוראת משה דיין, המסגד ששירת את שבט עוזאמה ששכן בסביבה. אף-על-פי שהנשיא חיים ויצמן וראש אגף מבצעים במטכ"ל יגאל ידין הבטיחו לנציגי השבטים שלא יפוננו ממקומותיהם, וכבודם, רכושם ונשקם לא ייפגעו, פונו רבים מהם לירדן ולמצרים.⁴¹

37. ו' זיוון (לעיל, הערה 32), עמ' 213.

38. יומן בן-גוריון, 26 בדצמבר 1947, אב"ג, עמ' 72-76.

39. שם, עמ' 75.

40. דוח ו' ליף, 2 בנובמבר 1948-אפריל 1949, אצ"מ A 420/186. עדויות, שלושה פרקים על היחסים בין שבט אליעטאונה ובין המתיישבים הראשונים בנגב, רשימות בנושא הבדווים (עורכים: י' עייני וצ' אוריון), מדרשת שדה-בוקר, 1988, עמ' 421-423.

41. ו' זיוון (לעיל, הערה 32), עמ' 159.

קרקעות הבדווים עברו עם תום המלחמה לרשות המדינה, כשם שנעשה בכ-90 אחוזים מן הקרקעות שנתרו בתחומיה.

טבלה 1: הבעלות על הקרקע לאחר קום המדינה⁴²

השטח (בדונמים)	סוג הבעלות
801,000	אדמות בבעלות פרטית יהודית
867,000	אדמות בבעלות פרטית ערבית
18,754,000	אדמות בבעלות המדינה
20,422,000	סך־הכול

במשרדי הממשלה נעשה מאמץ לאתר במהירות את הקרקעות הנטושות, לסמן ולהבטיח את עיבודן ברציפות בלי לקבוע סופית את הבעלות עליהן. השלטונות חששו מפני תגובה נמרצת מצד מדינות אירופה וארצות־הברית, שראו בצעדים האלה מדיניות חד־צדדית העלולה להחריף את שאלת הפליטים שנמלטו מארץ־ישראל. בראשית 1949 היו ענייני הבדווים בתחום טיפולו של גד מכנס, המנהל הכללי של משרד המיעוטים.⁴³ הבדווים ראו במשרד המיעוטים את הגוף האחראי להחזרתם למקומות יישוביהם הקודמים, והם תבעו זאת ככל הזדמנות. לפי מפקד האוכלוסין שהחל באמצע פברואר 1949, וכלל רק את 'הבדווים הרצויים' - כלומר את מי ששהו בשטח לפני הקרבות ולא השתתפו בהם בפועל - העריכו מומחי משרד המיעוטים שאין בנגב יותר מ־7000 בדווים. רבים מאנשי השבטים, ובהם גם השיח' סלאמה משבט עזאמה - כך נאמר בדות - מחפשים דרך לחזור ולחיות בריבונות ישראל. המושל הצבאי התנגד להתזרות השבטים הבורחים ותבע להעמידם לדין. גם אנשי משרד המיעוטים וגם המושל ביקשו מן השר שימצא את המשאבים הנתוחים לסיום המפקד, מחשש שמא תגיע ההספקה הנמסרת לשבטים לידי פלגים עוינים שלא התפקדו.⁴⁴ במהלך 1949 המשיכו אפוא נציגי הממשלה והצבא במדיניות העונשין. שבטים

42. ז' צור, 'המשטר הקרקעי במדינת ישראל', מולד, 25-26 (1972), עמ' 42; א' אבנרי, ההתיישבות היהודית וטענת הנישול, 1878-1948, תל־אביב 1980, עמ' 258.

43. שר המיעוטים ב' שטרית ניהל את מכלול הרכוש הנטוש עד יולי 1948. משרד החקלאות בראשות א' ציזלינג קיבל את האחריות על הקרקעות הנטושות, אבל כבר במחצית 1948, עם מינויה של ועדת השרים לענייני הרכוש הנטוש, עברו סמכויות משרד המיעוטים לידי משרדים שנטלו על־ידי מפא"י - האוצר וראש הממשלה. בעת הקמת הממשלה הראשונה בוטל משרד המיעוטים ובמקומו מונה יועץ לענייני ערבים, שטיפל גם בנושאי הקרקעות והיה כפוף למשרד ראש הממשלה. ראה רות קרק (לעיל, הערה 1), עמ' 40.

44. מכתב מאת יעקב ברדיצ'בסקי אל גד מכנס, צרור דיווחים שבועיים, ינואר-מרס 1949, א"מ 297/60 ג.

ששיתפו פעולה או שמרו על שקט במהלך המלחמה זכו להעדפות בתחום הקרקעות וזכויות האזרח. ואולם בשלהי אותה שנה ברור היה לממשלה ששאלת החזקת הקרקעות הנטושות בנגב וההכרעה בדבר הבעלות החוקית עליהן מצריכה תשובה מידית.

הקרקעות הנטושות

אומדן שטח הקרקעות הנטושות וערכן

התוכניות לריכוז הברווים וליישובם בשטח הסייג טרם הושלמו, וכדי לסייע להם במצוקתם התירה להם הממשלה להחזיר קרקעות חקלאיות בתנאים דומים לתנאים שנתנו אז לחקלאים יהודים. אבל כשביקשו הברווים לממש את ההבטחות האלה נמצאו סיבות לעכב החזרת חלקי גדולות ואף למנוע אותה לחלוטין. נציגי הממשלה שעסקו בפועל בהחזרת הקרקע העדיפו להחזיר לברווים חלקות קטנות ומפוצלות, כדי שאלה לא יוכלו לתבוע בעלות או חזקה כל שהיא על הקרקע בתום עונה חקלאית אחת.⁴⁵

המחלוקת בדבר שטח הקרקעות שנטשו הברווים וערכן הכלכלי היתה גורם בעל חשיבות בעת תכנון ההתיישבות היהודית באזור. מתוך כ־4.5 מיליון דונם של קרקעות נטושות בכל שטח ארץ־ישראל נותרו בנגב בשנת 1948 כ־1.8 מיליון דונם שעובדו קודם לכן בידי הברווים, ושוויין קרוב ל־30 מיליון ל"ס.⁴⁶ לפי אחת ההערכות היתה חלוקת הקרקעות המעובדות בין שבטי הברווים כדלקמן:

טבלה 2: שטחי מחיה ועיבוד באחזקת השבטים בנגב לפני 1948⁴⁷ (בדונמים)

שם המטה	שטח מחיה ונדודים	שטח עיבוד רב שנתי*
תראבין	796,225	300,000
תאיהא	1,200,000	450,000
עזאזמה	700,000	140,000
סך־הכול	2,696,225	890,000

* בשל הבצורת והנדודים לא תמיד עובד השטח ברציפות.

45. ד' עמירן וי' בן־דוד (לעיל, הערה 29), עמ' 87.

46. א' ציולינג, 'דרכים לפיתוח ההתיישבות במדינת ישראל', קמה, עמ' 93-109; R. Gabbay, *A Political Study of the Arab-Jewish Conflict*, Geneva 1953; S. Hadawi, *Palestinian Rights and Losses in 1948*, pp. 214, 315

47. G. Falah, *The Forgotten Palestinians: Arabs of the Negev, 1906-1986*, Nazareth 1989, pp. 23-37 (Arabic)

ועדות מקצועיות מטעם האו"ם העריכו את שווי הקרקעות הנטושות שנותרו בידי מדינת ישראל בכ"ט 120 מיליון ל"ט, ואחר-כך - בלי בדיקה יסודית - הועלתה ההערכה ל"ט 180 מיליון ל"ט. בשנת 1951 תבעו ערביי ארץ-ישראל מארצות-הברית פיצויים בסך 9 מיליארד דולר בגין קרקעותיהם ורכושם שנותרו בארץ - הערכה מופרזת ביותר, שנועדה 'להעניש' את ארצות-הברית ואת האו"ם. הערבים הסכימו לקבל פיצויים מדורגים, כלומר סכום הפיצוי יותנה במקומה הגאוגרפי של הקרקע ובטיבה החקלאי, אבל בינתיים תבעו שישראל תשלם להם 60 מיליון דולר בגין הכנסה שוטפת מרכושם שבפיקוח האפוסטרופוס.⁴⁸ תביעות הערבים התבססו על הערכות שלפיהן כמעט כל הקרקע בארץ-ישראל, ובעיקר בנגב, אכן עובדה ופרנסה את בעליה. ואולם לפי אומדניהם של מומחי משרד החקלאות ונציגי התנועות החקלאיות המיישבות היה השטח שעיבדו הערבים והבדווים בדרום קטן הרבה יותר. לפי הערכתם עובדו בדרום ובנגב רק כ"ט 75,000 דונם מכלל הקרקעות הנטושות ב"ט 1948, ולדעתם הדבר מעיד שקרקעות רבות שימשו למרעה ולחקלאות בדווית, שאך בקושי סיפקה את צורכי המחיה הבסיסיים.⁴⁹

ראשית הדיון הציבורי בגורל הבדווים וקרקעותיהם

זכות הלחץ שהפעילו ראשי מפ"ם ונציגיהם במשרדי החקלאות והפיתוח להגיש סיוע ממשלתי למשפחות הבדווים, וזכות הדיון הציבורי בתוכניות הפיתוח בנגב, עלה בידי הבדווים להרחיב מעט את שטחי העיבוד - אף שהחלקות עדיין היו מפוצלות. בשנת 1950 עיבדו הבדווים קרוב ל"ט 300,000 דונם, ואלה הניבו 6000 טון שעורה. שנה לאחר מכן עיבדו כ"ט 400,000 דונם והפיקו מהם 8000 טון שעורה. הקרקעות נמסרו להם לעיבוד לזמן קצוב על-ידי 'רשות הפיתוח', שהחכירה שטחי אדמה למשפחות השבט לפי דרישותיהן וגודלן תמורת תשלום סמלי. הגידול העיקרי היה שעורה, ששימשה בעיקר לאפיית לחם ולהזנת בעלי-החיים, אבל נורעו גם דורה ותבואות אחרות וכן זן של טבק שכונה 'הישי'. בכמה מקומות נעשו נסיונות - בעידוד משרד החקלאות - לסכור ואדיות ולאגור מי גשמים ושטפונות. בפתחי הוואדיות נטעו הבדווים שקדים, רימונים ומשמים.⁵⁰ מקצת הקרקעות שנמסרו לידי הבדווים היו קרקעות של בני שבטים שנששו את רכושם וברחו אל מעבר לגבול. השיח' סלימאן אל-הזייל, למשל, הורה לאריסיו בשנת 1948 לעבד קרקעות בדוויות

48. ז' קנו, בעיית הקרקע בסכסוך הלאומי בין יהודים לערבים, עמ' 75.

49. על החקלאות הבדווית ראה ד' גרוסמן (לעיל, הערה 17), עמ' 30-31; ח' פורת, 'תוכניות וביצוע של נסיונות חקלאיים בשלושת המצפים בנגב והשפעת תנאי המדבר והחקלאות הבדווית עליהם, 1943-1946', אופקים בגיאוגרפיה, 33-34 (1992), עמ' 32-33; דבר, 4 ביולי 1951, עמ' 2.

50. ע' מרקס, 'המבנה החברתי של בדויי הנגב', המזרח החדש, 4 (1957), עמ' 92-94; א' סל-מן, הבדווים בנגב, ירושלים תשמ"ג, עמ' 64-65.

שניטשו, ובאביב של 1949 קצרו אריסיו את קרקעות השבט אל־עלמאת שנאלץ לברוח לעבר־הירדן.⁵¹

טבלה 3: קרקעות נטושות של בדווים לאחר מלחמת השחרור⁵²

השטח (בדונמים)	ערכו (בליש"ט)	מיקום הקרקעות
1,843,849	6,605,456	בדרום הארץ ובנגב

בכל הארץ נותרו בתום המלחמה קרקעות ערביות נטושות בשטח של יותר מ־4.5 מיליון דונם, ואלה הועברו בתהליך מהיר לידי המדינה. חוקי הקרקע החדשים הותירו בידי הערבים (בלי הנגב) כ־870,000 דונם, וגם השטח הזה הצטמק עד שנת 1950 לכדי 529,428 דונם בלבד.⁵³ עוד קודם שהתברר סופית מעמדן המשפטי של הקרקעות הנטושות הוכנה בוועדת הנגב, שבראשה עמד י' ויץ, תוכנית לעיבוד 13,500 דונם מן הקרקעות הנטושות של הבדווים. הוועדה לא התכוונה לקבוע עובדות משפטיות אלא להגביר את ייצור המזון הטרי שהיה חסר כל־כך במדינה הצעירה.⁵⁴

ראשי אגף התכנון ומומחי החקלאות שהכינו בשביל הממשלה את תוכניות הפיתוח הפרידו בין התביעות המידיות לקרקע שתבעו הבדווים לצורך פרנסתם ובין הריון העקרוני, כולל התביעות הבין־לאומיות, בדבר אחריותה של הממשלה כלפי השבטים בעתיד. על כל פנים, מבחינתם לא היה עוד מקום ליחסי שכנים בדומה ליחסים שהתפתחו בשלהי שנות ה־40, ומעתה ואילך עתידים היו יחסי היהודים והבדווים בנגב להיקבע לפי תוכניות הפיתוח הגדולות וצורכי עיכוי הגבולות, שלהן הוקצו הקרקעות הטובות של הנגב הצפוני והמערבי.

עיצוב מדיניות יחסי הבדווים והיהודים בנגב

הבדווים בנגב – סיכון בטחוני

בנובמבר 1948 ריכזו בן־גוריון את המידע שזרם אליו בעניין בדוויי הנגב, והוא ציין ביומנו:

הבדווים בנגב רוצים להיות נתיני ישראל, להיות היילים בצבא ישראל.

51. א' אפרת, סיפורים מן השקיים, תל־אביב 1992, עמ' 203–204; דוד שושני, ראיון עם המחבר, סתיו 1991.

52. R. Gabbay, *A Political Study of the Arab-Jewish Conflict*, pp. 342-343

53. G. Beer, 'Land Economics', *Journal of Planning*, 33, no. 3 (August 1957), p. 193

54. דוח משיבת ועדת הנגב, 2 בספטמבר 1948, אצ"מ A.246/31.

לדבריהם ניתקו כל הקשרים עם שאר הערבים, באשר היו אתנו. בשטחים שהם ישבו, יהיו אחראים למניעת חבלות. הדבר יבוא בפני התייעצות בשיתוף משרדי החוץ, מיעוטים ועוד.⁵⁵

אין פלא שראש הממשלה בחן את שאלת מעמדם של הבדווים מנקודת מבטו של הממונה על הביטחון בנגב. הוא אף הודאג מן הדיווחים שעדיין נמשך המיקוש על כביש באר-שבע-אימרה (כיום אזור אופקים), מן הסתם מעשה ידיהם של הבדווים באזור.

בראשית 1948, קודם שמוסדו יחסי הבדווים עם השלטון, נפגש המושל הצבאי בנגב, מיכאל הנגבי, עם קבוצת שיח'ים בבאר-שבע. בפגישה השתתפו גם דוד קרון, קצין המודיעין הארצי, יצחק סוקולובסקי, קצין המודיעין המרחבי, יעקב ברדיצ'בסקי, נציג משרד המיעוטים, ו'מוכתרי' הקיבוצים רוחמה ודורות. המוכתרים הבדווים דרשו שהשלטון החדש יכיר בהם בתור בעלי קרקעות ותושבי הנגב, יאפשר להם לחזור למקומות ריכוזיהם הקודמים ויסייע בידם לעבד את הקרקע לקראת העונה החקלאית הקרובה. השיח'ים הבטיחו למסור את מלאי התבואה שבידם לרשויות, מתוך ציפייה שהשלטונות ימשיכו במסורת הממשל הקודם ויחלקו לשבטים את מצרכי היסוד (סוכר, קמח, קפה וכדומה). בתמורה הבטיחו השיח'ים לקבל עליהם את מרות השלטון הישראלי בכל הקשור לתשלום מסים. עמדת משרד החוץ, משרד הפנים והמטכ"ל היתה ש'הקו שיש לנקוט הוא: להרחיק עד כמה שאפשר את הבדואים מהסביבה; זאת אומרת סריקה כללית, ולכן הציע דוד קרון לשיח' סלימאן להמליץ לבני שבטו להתרחק אל המדבר או לעבור לשטח ירדן. בהיבט הבטיח דוד קרון לשיח' להעביר את אנשיו לאזור ואדי שריעה ולתת להם שטח מספיק לזריעה ולמרעה. קרון עודד את השיח'ים למכור את קרקעותיהם במחיר 2-3 ל"י לרונם ולהסתלק מהר ככל האפשר מתחום ישראל. הוא הביע את החשש שמא עם שוך הקרבות לא יזכו הבדווים לתשלום תמורת קרקעותיהם.⁵⁶

פרישת הבדווים - מכשול לתוכניות הפיתוח

עמדתו של יוסף ויץ ביטאה את מדיניות המוסדות המיישבים בעניין הטיפול בבדווים בחורף 1948. ראשי המוסדות חששו מפני מכשולים בפיתוח החקלאי הנרחב בנגב: 'סכס קבלת בקשה מ-16 שיכים בנגב לחסות ממשלת ישראל נתקיים אתמול

55. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, 22 בנובמבר 1948, ג, עמ' 839. על עמדת בן-גוריון כלפי הבדווים במהלך המלחמה ולאחריה ראה: ח' פורת, 'תרומת התפיסה הגיאוגרפית-יישובית של בן-גוריון להתיישבות בנגב ולפיתוחו בשנות המדינה הראשונות שלאחר המלחמה', עיונים בתקומת ישראל, 3 (1993), עמ' 132-133.

56. הנגבי אל האלוף אבנר, דוח מפגישה עם השיח'ים, 5 בנובמבר 1948, א"מ 297/60 ג; י' ברדיצ'בסקי אל מנהל משרד המיעוטים גד מכנס, 4 בנובמבר 1948, א"מ 297/60 ג.

בבאר־שבע. הוא מדאיגני. מציאות בידואים בנגב הצפוני מכשול הוא בדרך פיתוחו. אעיר על כך לבי"ג.⁵⁷

ויץ ורבים אחרים בקק"ל ראו בנגב הצפוני את אסס התבואה העתידי של המדינה הצעירה, וברור היה להם שנוכחות ברויים בעלי חזקה על הקרקע עלולה להפריע לפיתוחו החקלאי של האזור. ויץ זכר את הקשיים שליוו את רכישת הקרקע בנגב לפני קום המדינה. משום כך ביקש לנצל את המצב הנזיל של ימי המלחמה ולהוציא מן האזור ברויים רבים ככל האפשר ולרכוס בשטחים אחרים בנגב, בעיקר במזרחו, שנחשב אז מתאים פחות לפיתוח חקלאי.

פינוי הברווים אל מעבר לגבולות המדינה

דוד בן־גוריון עמד על כך שהוא והשר לענייני מיעוטים בכור שטרית יהיו בסוד פינוי הברווים, ולכן כינס ישיבה לדון בשאלת הברווים בנגב. בישיבה השתתפו ראשי המטה הכללי, מפקד החזית, איש הש"י עזרא דנין, מנהלה בפועל של מחלקת המזרח התיכון במשרד החוץ יעקב שמעוני, מושל הנגב מיכאל הנגבי ויוסף ויץ. הנגבי דיווח שכמה שבטים - כ־9000 נפש - מבקשים להיות אזרחי המדינה, והציע לרכוס בשלושה אזורים בנגב המערבי. יגאל אלון תמך בהצעה.

המומחים הסבירו לבן־גוריון שמקצת השבטים המבקשים לחסות בשלטון ישראל שוהים באזור הדריי ששבליטת הלגיון ומקצתם נמצאים מדרום־מערב לבאר־שבע. הם מוכנים להתפנות לאזור שיוצק להם, לעשות כל מה שיוטל עליהם ולשלם מסים, אף־על־פי שכבר אחסנו כמיות גדולות של מזון וגרעינים במשמורות שבשטחיהם. עוד אמרו המומחים שיש שיקולי ביטחון כבדי משקל שלא להיענות לבקשה הזאת, אבל אפשר לפתור את הקשיים אם ירכזו את הברווים באזור מוגדר, למשל על יד תל גרר. שמעוני חשש שמא יגרמו הברווים צרות בימי מלחמה והסכים לדאות בהם בעלי־ברית בימי שלום אבל לא להכניסם לתחומי המדינה. דאגתו של יגאל אלון היתה נתונה ליציבות הצבאית בדרום הארץ ולכן טען שאין לסמוך על הברווים באזור הספר, ואם מתכוונים לקבלם יש להטיל עליהם פיקוח הדוק. את הגברים, הוסיף אלון, יש לגייס ביחידה מיוחדת עם סמלים וקצינים יהודים. ויץ הרחיב את הדיבור על הקשר שבין השבטים הללו לשאלת הברווים כולה במדינה הצעירה. הוא הביע את החשש שמא אם יורשו 10,000 ברויים לחזור לנגב יהיו המתישבים היהודים באזור למיעוט; ואם תוכנית הפיתוח בנגב, הזהיר ויץ, 'הם יפריעו'. אשר לבעיית הבעלות על הקרקע אמר ויץ: 'האדמה מחולקת והיא פרטית, אם כי אין קִדְסְטרי [מיפוי ורישום מקרקעין]. איך גיפטר מהם? האם נעשה אתם הסכם עכשיו על הקרקע? כחשפא בעלמא [כשבר כלי חסר־ערך]. הנימוק הפוליטי אין לו טעם. כולם יודעים חוכמת הביום [העמדת־הפנים]' [הסוגרים במקור, ח"פ].⁵⁸

57. " ויץ, יומני ואגרותי לכנים, 17 בנובמבר 1948, ג, עמ' 355; ד' בן־גוריון, יומן המלחמה, 19 בנובמבר 1948, ג, עמ' 832.

58. ד' בן־גוריון, שם, 25 בנובמבר 1948, עמ' 845.

מחלוקת בין הצבא למוסדות ההתיישבות

יגאל ידן ביקש לרכז את הבדווים במערב המשולש הדרומי של הנגב - באזור סביטה (שבטה) - כדי שלא יתפסו שטחים שבהם יש כוונה ליישב יהודים, ואילו ויץ ושמעוני התנגדו, וביקשו 'לצמצם את ריכוזם' והמליצו ליישבם במערב הר הברון (מדרום לְדִוְיָהָה), ומכל מקום ממזרח לכאר-שבע. ויץ השתכנע שהקרקעות במערב הנגב טובות ביותר לפיתוח ולכן אין להשאיר שם את הבדווים.

לאחר שהאזין לכל הדוברים פסק בן-גוריון שאין הבדווים מסכנים את תוכניות הפיתוח בנגב. השיקול היחיד שראוי לבחון, אמר בן-גוריון, הוא אין ישפיע יישוב הבדווים בשטחי הנגב על מצב הביטחון באזור. ובשל החשש מפני התלקחות הקרבות עם מצרים בעתיד הקרוב סירב בן-גוריון להחזיר אל שטחי המדינה את שלושת השבטים שביקשו הסות בישראל.⁵⁹

למדיניותם של ראשי השלטון נתלוותה דרישה תקיפה לסלק את הבדווים מאדמותיהם מהשש שמא ישוב ויפרוץ העימות בעניין הבעלות על הקרקעות. לאחר בחינה נוספת התגבשה אפוא הדעה במסכ"ל שריכוזי הבדווים ייקבעו על-ידי מפקדי החזית. גם יגאל אלון שינה את דעתו והמליץ על האזור שממזרח לכאר-שבע וכן על אפשרויות אחרות.⁶⁰ עוד מגבלה על שהייתם של הבדווים במקומותיהם הקודמים נתבררה משפורסמו גבולות אזור הביטחון בנגב בקובץ התקנות של תש"ט: 'כשטה מוגן יחשבו השטחים שהם - א. צפונה מקו הרוחב 31 (קו דימונה רביבים) רצועה ברוחב של 10 ק"מ, פרט לשטח עיריות על חוף ים-התיכון וב. דרומה מקו הרוחב 31 רצועה ברוחב של 25 ק"מ'.⁶¹ לפי התקנות האלה אפשר היה למנוע מתושבים לא יהודים להימצא ברוב שטחי הנגב הצפוני והמערבי.

הנסיונות המעטים שנעשו בימי הקרבות להפריד בין הבדווים ובין צבא מצרים לא עלו יפה.⁶² אריה אפרת ('מוכתר' קיבוץ דורות לשעבר) סיפר על כמה שבטים, שלמרות מעשי ההתנכלות כנגדם העזו ובאו לפגישה עם נציגי היהודים, ובה הובטחו להם ערובות לשלומם, בטחונם ורכושם תמורת שיתוף פעולה מצדם.⁶³ אבל לדעת ששון בר-צבי, 'מוכתר' קיבוץ רביבים לשעבר, לקו היחסים עם הבדווים בחסר כבר מראשיתם; כבר בתום מלחמת העצמאות ועם כינונו של הממשל הצבאי ב-21 באוקטובר 1948 תזרו המוסדות הישראליים לאותה שיטת ממשל ופיקוח על הבדווים שעיקרה משטרה ומשפט. שוב נזקקו הפקידים הישראלים לראשי השבטים ולראשי הפלגים. אזור הסייג חולק לשלוש גזרות ובכל אחת מהן פעל קצין ישראלי, שלפקודתו הועמדו עוזר בדרגת סמל, מתורגמן וכלי רכב. כדי להגביר את הפיקוח באזור הסייג אף

59. 'ויץ, יומני ואגרותיו לבנים, 25 בנובמבר 1948, ג, עמ' 357; בפגישה עם בן-גוריון נסמך שהשבטים החוזרים הם תיאאה, תראבין ועזאומה. ראה: ד' בן-גוריון, 'יומן המלחמה, 10 בינואר 1949, ג, עמ' 946.

60. ד' בן-גוריון, שם, 30 בנובמבר 1948, עמ' 359.

61. 'פקודת סדרי השלטון והמשפט, תש"ח-1948', רשומות: קובץ התקנות, 1 (תש"ט), עמ' 169.

62. כרוז שהופץ מעל שטחי הבדווים, קיץ 1948, ארכיון גיר-עם.

63. א' אפרת, סיפורים מן השקיים, עמ' 192-193.

נעשו כמה נסיונות להקים יחידות ממונעות ויחידות פרשים ורוכבי גמלים, אבל כולם נכשלו. לדברי בר־צבי, בשל התלות בראשי השבטים וכשלונו של השלטון להטיל פיקוח הדוק על הנעשה בבתי־הדין השבטיים נדמה היה לבדווים עד אמצע שנות ה־50 ש'אין ממשלה בנגב'.⁶⁴

ריכוז הבדווים בשטח הסייג

התיישבות קבע או פיקוח מתמיד

בחורף ובאביב של 1949 התגבש הרעיון לרכז את הבדווים באזור סגור, הרחק מגבול מצרים ובשטחים שלא נדרשו לפיתוח מידי. בהיבט האיצי שרי הממשלה במוסדות המיישבים להתחיל במלאכת עיבוד הקרקעות הנטושות. בראשית 1949, לאחר כיבוש הנגב, הודיע שר החקלאות אהרון ציזלינג שנמצאה הדרך לעבד עוד מיליון דונם בנגב, ולכשיושג הציוד הדרוש יעובדו עוד 300,000 דונם, ובהם רבבות דונמים שנועדו מתחילה להימסר לפלאחים ערבים.⁶⁵

בחודש ינואר הסכים הנגבי, מושל הנגב, בלחצו של ויץ, להעביר את הבדווים מזרחה מכביש באר־שבע-פלוג'ה, ובכללם את מי שהסתגנו לשטח המדינה.⁶⁶ במרס של אותה שנה שרטט ויץ את שני האזורים שנועדו לריכוז הבדווים: האחד בסביבת ח'ז'לה (כ־20 ק"מ מדרום־מערב לבאר־שבע) והאחר סמוך לקיבוץ שובל. לפי הצעתו יסומנו המקומות ליישובם, וכדי שיוכלו למצוא את מחייתם יהדלו לאט לאט מאורח חייהם בנדידה. את אזור ח'ז'לה תיאר ויץ כשטח חולי מדרום לבאר־שבע שגבולותיו יואדי באר־שבע ועד הדרך לפינת כורנוב, שם ייושבו כ־5000 בדווים. לפי תוכניתו של ויץ היה על הממשלה להעניק לכל משפחה בדווית בסיס התחלתי לקיום, כלומר סכום כסף לבניית בקתה והקצבת מי שתייה לבני־אדם ולעדרים – אבל לא יותר מזה. לעומת זה תמכו רבים מאנשי המוסדות המיישבים בחלוקת קרקעות בתור פיצוי לשבטים שיפוננו, וזאת גם בשל היעדר מזומנים. בהסכמת הנגבי קבע ויץ שבדווים שיסתגלו לצורת החיים החדשה ייעשו אזרחי ישראל ואילו האחרים ייאלצו לנדוד לסיני או לעבר־הירדן.⁶⁷ עקב מגבלה נוספת שהוטלה על ערביי ישראל, ואסרה עליהם להידבר במישרין עם נציגי 'הצלב האדום', נסגר בפני הבדווים ערוץ חשוב לדיווח על ריכוזם הכפוי בשטח הסייג.⁶⁸

64. ש' בר־צבי, רשימות בנושא הבדווים, 4, מדרשת שדה־בוקר 1972, עמ' 28–29; ג' שמיר, 'הקמת הממשל הצבאי על האוכלוסיה הערבית במשך מלחמת העצמאות', עבודה סמינריונית, אוניברסיטת תל־אביב 1973.

65. א' ציזלינג, 'שר החקלאות', על המשמר, 9 בינואר 1949; הנ"ל, 'ארמת ישראל לרשות פיתוח או למכירה', על המשמר, 27–26 בפברואר 1950; דוח האפוסטרופוס לנכסי נפקדים, מרס 1949, א"מ, חס' 43, 5440/3582.ג.

66. י' ויץ, יומני ואגרותי לבנים, 20–27 בינואר 1949, ד, עמ' 7–9.

67. שם, 31 במרס 1949, עמ' 23–24.

68. ע' בנימין וע' מנצור, דיירי משנה, עמ' 128–129.

באפריל 1949 דיווח הנגבי במכתב ששלח אל המרכז החקלאי ששאלת יישובם של הבדווים עומדת לפני פתרונה, כנראה על-ידי ריכוז השבטים בכמה אזורים, מתוך כוונה להקים להם יישובי קבע. להערכת הנגבי יקל הצעד הזה את הפיקוח על שטחי המרעה, שכן לאחר תהליך התיישבותם של הבדווים תישלל מהם הזכות לנדוד.⁶⁹ דומה שהראגה לריכוזם ויישובם של הבדווים נבעה באביב 1949 משאיפתם של המוסדות להגיע לכלל נגב בריבונות יהודית מלאה, כדי שיהיה אפשר להתחיל בפיתוח חקלאי ותעשייתי בלי הפרעה מצד תושבי האזור הקודמים. נראה היה שאף על-פי שהמדיניות הכתיבה את הצורך לרכוש, לא היה ברור לאיש בשלב זה איך ולהיכן יש להעבירם.⁷⁰

העיונות בין הנגבי לוויץ בשאלת יישוב הבדווים הלך והתרחף. הנגבי חיפש פתרון התיישבותי לבדווים שנתרו בגבולות ישראל, ואילו ויץ ביקש להעבירם אל מחוץ לתחומי המדינה כדי שיהיה אפשר להתחיל בפיתוח הנגב בלי הפרעה, וכדי לפקח עליהם מן הבחינה הבטחונית. עניין הבדווים בנגב עלה בוועדה לענייני הפליטים במסגרת הדיון הכללי בשאלת הפליטים. הנגבי דיווח שבנגב נותרו לדעתו 16-18 אלף בדווים, ורובם מאורגנים בשלושה מסות: מטה תראבין, היושב בין חצרים לצאלים ומונה כ־4500 נפש; מטה עזאומה, שאוהליו נטועים בין חלוצה לח'ולה ומניינו כ־1500 נפש; ומטה תיאאה, שאגשיו יושבים בשובל, חולֶּפָה ונבטים, מספרם כ־4000 נפש ומקצתם חזרו והסתגנו אל הנגב הצפוני והמזרחי. עוד כ־5000 בדווים מרוכזים סביב ראשי פלגים קטנים יותר. זו היתה כאמור הערכתו של הנגבי וחברי הוועדה קיבלוה במידה של הסתייגות. עוד קבע הנגבי שהשטח שבדווי הנגב רועים בו ומעבדים אותו משתרע על פני 500,000 דונם. הוא אישר שבאותה שנה הותר לבדווים לזרוע כ־140,000 דונם לשתי עונות בלבד, בניגוד לעמדת המתיישבים היהודים והצבא. למי שמתחו ביקורת על הצעד הזה אמר הנגבי שממילא לא שהו באזור כוחות צבא שיכולים היו למנוע את החריש. אדרבה, התבואה שגידלו הבדווים הסכה חלק גדול מן הסיוע לשבטים, שהיה עולה בכסף רב. לאחר שהעביר הצבא את השבטים ממקום למקום מטעמי ביטחון ובשל מחסור במים – שלוש או ארבע פעמים בתשעת החודשים האחרונים – ואלה הוסיפו להיות נאמנים, יש לגשת עתה למציאת פתרון של קבע.⁷¹

הצעות ליישוב הבדווים

בהצעתו של הנגבי דובר אפוא על הקמת 12-15 כפרים ל־25 שבטי בדווים. יחידת הקרקע למשפחה תשתרע על 300 דונם ותכלול בית, קרקע מושבתת וחיבור למים, ועלותה כ־500-600 ל"י. הנגבי הציע לרכז את הבדווים במרכז ההרי של הנגב ולהקיפם בכפרים יהודיים, כדי לבודד אותם ממדינות ערב ומקרוביהם שמעבר

69. מכתב מאת ד' הנגבי אל י' גבירץ, המרכז החקלאי, 8 באפריל 1949, אה"ע, חטיבה IV 235, תיק 746.

70. E. Marks, *The Jerusalem Post*, 5 May 1978.

71. הנגבי בוועדה לענייני הפליטים, 1 בספטמבר 1949, אצ"מ 5/17149.KKL.

לגבול. על רשות הנגב, הוסיף הנגבי, לטפל גם בשאלת יישוב הבדווים, דבר שנמנעה עד כה מלעסוק בו. שלא כמו בגליל, שם נקבעו סדרי העדיפות של הפיתוח לפי הזכויות המשפטיות על הקרקע, בנגב אין מוקדם ומאוחר מן הבחינה הזאת, ולכן אפשר לבצע את תוכנית ההתיישבות בשלבים.⁷²

ההצעה להעניק קרקע ומים לבדווים בנגב עד שיוסדר המעמד המשפטי של קרקעותיהם היה מקובל גם על ויץ, אבל בתנאי שהדבר לא יפגע בתוכניות הפיתוח להתיישבות היהודית. את רעיון יישוב הקבע של השבטים ראה ויץ בחיוב, שכן לדעתו יהיה בכך כדי להפחית את מספרם של הבדווים בנגב מפני שאפשר שרבים מהם יוותרו על חיי הקבע ויעדיפו את חיי הגדודים במצרים או בירדן. לדעתו ראוי שמספר המשפחות בכפר הבדווי לא יעלה על 250, 50 מהן יעסקו בשירותי דת ומסחר והשאר יעבדו בחקלאות. הגבלת מספר המשפחות בכפר נועדה כנראה למנוע מן הבדווים לתבוע - בצדק - תוספת של קרקע ומים. האזור שהציע הנגבי ליישבם לא התאים לדעת ויץ, והוא ביקש לרכוז ממזרח לבאר־שבע דווקא, בשטח שכ־600,000 דונם ממנו ראויים לעיבוד. ויץ העדיף את השטח הזה בשל מבנהו ההררי, המחסור במי תהום והעלות הגבוהה הכרוכה בהובלת מים לאזור, תנאים שבגללם לא יוכלו ולא ירצו יהודים להתיישב בו. ויץ הציע לפרוש את יישובי הבדווים באופן שיהיה נוח לשלוט בשטח: ממערב לקו המים החוצה את השטח יוקמו ארבעה או חמישה כפרים של 100 משפחות, ושאר השבטים יפוזרו בכפרים המשתרעים ממזרח לקו הזה. זאת ועוד, כפרים יהודיים יוקמו לאורך הדרך אל ראס א־יַוְנִיָה החוצה את השטח, וכך תיווצר חציצה בין כפרי הבדווים ותתאפשר שליטה נוחה על הכפרים שלאורך קו המים. ויץ ביקש להקצות לכל משפחה כחמישה דונם שלחין בעלות של 500 ל"י ליחידה ולקבוצ את קצב יישוב המשפחות ל־500 בשנה. כך יסתיים להערכתו יישובם של הבדווים על הקרקע בתוך חמש שנים ובעלות של רבע מיליון ל"י לשנה. אבל הנגבי לא השתכנע, וחזר והזהיר שבהצעת ויץ לא יהיה משום פתרון של ממש לשאלת יישוב הקבע של הבדווים בנגב, והיא כרוכה בסיכוני ביטחון לא מעטים.⁷³

שני הצדדים בוויכוח ידעו היטב שכל תוכנית ליישוב הבדווים תהיה תלויה בהכרעת בתי־המשפט בשאלת הבעלות החוקית על הקרקעות הנטושות. עוד ידעו הכול שהתהליך הנדרש כואב, אבל לשיטתם הזמן הפוליטי אזול, והדבר מחייב פעולה מהירה גם בלי חקירה יסודית ובלי בדיקה משפטית מדוקדקת.

הבעלות על הקרקעות

חוקי המדינה - ביטול הזכויות הקודמות

בקיץ של 1949 התבקש זלמן ליף, מודד קרקעות וכרטוגרף שהתמחה בשרטוט מפות ובשאלות הקשורות לבעלות על קרקעות, להצטרף לצוות המחפש פתרון לשאלת

72. הנגבי, שם.

73. ויץ, שם.

הבדווים. בהסכמתם של הנגבי וויץ הוחלט שהפתרון הטוב ביותר הוא לרכז וליישב את הבדווים בפיקוח הממשלה, והצוות החל בהכנת תוכנית התיישבות מפורטת.⁷⁴ בממשלה סברו שהוועדה חסרה מומחה צבאי, ובדצמבר 1949 צורף אלוף פיקוד הדרום משה דיין לדיוני הוועדות השונות בעניין הבדווים, כדי להבטיח שההיבט הבטחוני ייוצג כראוי.⁷⁵

במרכז הדיונים עמדה שאלת הסדר מעמדן המשפטי של קרקעות הבדווים והשאלה באיזו מידה ראוי למדינת ישראל להתיר לשבטים לעבד את אדמותיהם ולהחזיק בהן. השאלה המשפטית הזאת התעוררה בעקבות ויכוח על סמכויות שפרץ בין האפוטרופוס הכללי, שהיה כפוף לאוצר וביקש להיות הרשות המטפלת בקרקעות הבדווים, ובין משרד ראש הממשלה ושלטונות הצבא שתבעו שהמושל הצבאי בלבד הוא שיכריע בעניין. זלמן ליף, יועץ ראש הממשלה לענייני קרקעות, קבע ש'את אדמת הנגב, גם זו שהבדואים נטשו אותה, אין לראות כאדמה נטושה לפי תקנות שעת חירום בדבר נכסי נפקדים, השייכת מבחינת הבעלות לנפקדים'.⁷⁶

התקדים העות'מאני והבריטי

ויץ תמך בקביעת ליף משני טעמים: ראשית, הממשלה רואה בקרקעות הנגב רכוש המדינה, ואין לאיש - אף לא לבדווים שחיו בה - זכות קניין וחוקה עליה. גם ממשלת המנדט לא הכירה בהיאחזויות הבדווים באזור באר-שבע וסירבה לאשר לקרקע מעמד של 'מירי' (קרקע פרטית שאפשר לסחור בה). עובדה היא שהבריטים לא גבו מבדוויי הנגב את 'המס התקלאי המאוחד' אלא הוסיפו לגבות מהם את מעשר היבול בלבד, כדרך שנהגו העות'מאנים בשעתם (חוץ מבשנות בצורת), וזו העמדה שראוי גם לממשלת ישראל לאמץ. ויץ הוזכר שבעבר אף הוצע שלא לגבות מן הבדווים את מסי היבול כדי שלא יוכלו לתבוע זכויות בעלות על הקרקעות שהם מעבדים. ושנית, הממשלה מסרה לכמה שבטים, שהורשו להישאר מטעמי ביטחון, קרקעות לעונת עיבוד אחת בלבד, ובתמורה נטלה לרשותה את הקרקעות שעליהן ישבו קודם לכן.

ליף שלל בכל תוקף את טענת הבדווים שהקרקע נמסרה להם עוד בימי העות'מאנים ולכן יש להם זכות חוקה. לטענתו אין בידיהם תעודות בעלות (קושאנים) ולא נעשה רישום חוקי של הקרקעות בספרי האחוזה (בטאבו). ליף הסכים שכדי למנוע מן הבדווים עילה לתביעות בעלות, על המושל הצבאי למסור קרקעות לעיבוד לעונה אחת בלבד, ועד שיוסדר מעמדן המשפטי של הקרקעות ומעמד הבדווים במדינת ישראל מוטב שהמושל הצבאי יחזיק בקרקעות הנגב ולא ימסור אותן לידי מנהל נכסי הנפקדים כנהוג במרכז הארץ וצפונה. לדעתו המצב שונה ממה שהיה

74. 'ויץ, יומני ואגרותי לבנים, 26 ביולי 1949, ד, עמ' 42.

75. שם, 12 בדצמבר 1949, עמ' 63.

76. מזכר מאת ו' ליף, יועץ ראש הממשלה לענייני קרקעות, אל האפוטרופוס לנכסי נפקדים, 11 בדצמבר 1949, א"מ 24/2402/הק.

בעונה הקודמת, אז נמסר לידי האפוטרופוס ניהול שדות החיטה שנותרו לאחר המלחמה, שכן היבול אינו קרקע ודינו כדיני מטלטלין. ליה לא ראה כל קושי משפטי בריכוז הבדווים באזור הסייג ודבריו בעניין זה נחרצים:

שומה על הממשלה להחזיר למוחם של הבדואים שהם מחזיקים באדמה לא בזכות אלא בחסד, לפי רשיון שניתן להם מדי פעם בפעם ע"י הממשלה באמצעות הממשל הצבאי. יש להדגיש ולחזור ולהדגיש שרק מפני שהם הועברו ממקומות חנייתם הקודמים למקומות חדשים אשר בהם נצטוו להתרכז, הרי הממשלה גותנת להם לעבד את אדמתה היא בדמי חכירה סמליים בלבד ומשחררת אותם מתשלום מסי יבול.⁷⁷

דומה שהאישים שטיפלו בשאלת יישובם של הבדווים האמינו שאזור הסייג יספק לשבטים בסיס קרקע טוב יותר מן השטחים שבהם היו נודדים לפני כן. אמונה זו והתמיכה שקיבלו ממוסדות הממשלה וממערכת המשפט - שקבעה שאין כאן גולת רכוש והשתלטות על קרקע - הקהו את רגשי האשמה ואת הצורך שהרגישו חברי הוועדה לחפש פתרונות אחרים שיהיה בהם כדי לגרום פחות עוול ונזק כלכלי. שבטי הבדווים גקלעו אפוא לעימות חסר סיכוי עם הממשלה ועם המתישבים היהודים. האוכלוסייה היהודית שעמדה מולם נעזרה בתקציבים נדיבים ובטכנולוגיה מודרנית ופתחה במהלכי פיתוח ענקיים בנגב, ובהיבט התעלמה ממצבם ומוכויותיהם של הבדווים, ועל כל פנים דחתה את הדיון בשאלת יישובי הקבע שלהם. לחצי הפיתוח שנעשו במרחב הקרוב אליהם והשיפור ברמת הטיפול הרפואי והמונע הביאו לידי גידול דמוגרפי בקרב הבדווים (כבאוכלוסיות נוודים אחרות בעולם שנחשפו לתהליכי קיבוצ), והם ניסו להשתלב בתור עובדים שכירים בעבודות התשתית. אבל הקונפליקט הלך והחריף; מנהיגי המדינה הצעירה נתבעו לתת תשובות מידיות לקשייהם של מאות אלפי העולים החדשים שזרמו לישראל, והממשלה מיהרה למצוא דרכים חוקיות להעביר לבעלותה את הקרקעות הנטושות. והבדווים, שהיו מתוסכלים מן הטלטול ממקום למקום, מהמרחב החדש והמוגבל שהוצע להם במזרח הנגב ומהגבלות הממשל הצבאי, לא היו מסוגלים להתמודד עם המדינה לא באמצעות המסורות בדבר בעלותם על הקרקע ולא בכוח כלכלי-פוליטי, ועד ראשית שנות ה-60 היו שקועים במאבק של הישרדות.

גירוש והפקעת קרקע

כסבך ההבטחות

גם בזמן שהכריזו על התקדמות בגיבוש התוכניות ליישוב הבדווים לא היססו גורמים צבאיים לגרש בדווים אל מעבר לגבול. ראשי הצבא נימקו את צעדיהם בצורך

77. שם. המזכר נשלח לעיונם של שר האוצר, היועץ לענייני ערבים ו' פלמון, סגן-אלוף ע' מור ומפקדת הממשל הצבאי.

להבטיח את שגרת היום-יום של היישובים היהודיים. עובדה היא שבסתיו 1948 שאל השר שטרית את בן-גוריון, ראש הממשלה הזמנית, אם נכונות השמועות בדבר גירוש בדווים מאזורי הגבול, ונענה בשלילה. ואולם מבדיקה זהירה של מסמכים מן התקופה עולה שאכן נעשו פעולות שכאלה, אבל הן נחשבו לעונשים הולמים לשבטים ששיתפו פעולה עם האויב. בנובמבר 1949, במסגרת מאמצי צה"ל למנוע הסתננות בנגב הצפוני, גורשו 500 משפחות בדווים לאזור הגבעות שמדרום לחרון. דוח רשמי של האו"ם קבע שבשנים הראשונות שלאחר המלחמה גורשו כ-7000 בדווים מן הנגב.⁷⁸ הצבא אף תבע לפנות ולגרש כמה כפרים בסביבות עזה ובאר-שבע, שבשל מקומם חלשו על דרכים מרכזיות באזור. לפי הנתונים האלה עזבו את נפת באר-שבע כ-6500 כפריים ותושבי עיר.⁷⁹ בנגב המערבי הוסיפו המגורשים לחדור מעבר לגבול וליטול מה שאפשר מרכושם, ובדווים משבט תראבין הרבו לחצות את הגבול לצורכי מרעה והברחות. ותיקי קיבוץ גבולות זוכרים שבין צאלים לאופקים, מעבר לנחל הבשור, שכן כפר בדווי שנים אחדות לאחר המלחמה, ורק בשנת 1954 גורשו תושביו לסיני. חוקרים אחדים קבעו שהגירוש נמשך עד שנת 1959, והוא פסק רק לאחר איומים מצד האו"ם כלפי מדינת ישראל.⁸⁰

בראשית 1950 השתתף בן-גוריון בפגישה עם נציגי ההתיישבות בנגב שעסקה בקשיי הביטחון הנובעים מהימצאותם של הבדווים באזור. נציגי היישובים תיארו את מצב הביטחון הרעוע המאפשר לבדווים לגנוב רכוש ולנוע מתוך חירות גמורה כמעט ברחבי הנגב. ליף הציע להטיל על הבדווים את האחריות למנוע גנבות עד הקציר, והנגבי פיתח את הרעיון והציע להקים ולאמן קבוצת בדווים שתשמור על הרכוש החקלאי היהודי. נציג צה"ל משה דיין הוסיף שהעזתם של הבדווים גברה, ולפי המקורות שבידו נזרעו ברחבי הנגב בניגוד לחוק כ-100,000 דונם בידי 'ערבים לא ישראלים' (כלומר בדווים) השוהים דרך קבע מחוץ למדינת ישראל.⁸¹

קברניטי המדינה השתדלו לחזק את השליטה בבדוויי הנגב ולהבטיח את נאמנותם למדינה ולצה"ל. בראשית מאי 1950 נערכה קבלת פנים באוהל של השיח' סלימאן אל-הזייל בהשתתפות הרמטכ"ל י' דיין וקבוצת קצינים בכירים מפיקוד דרום. בדברי הברכה שנשא השיח' אל-הזייל ואחרים שולבו גם בקשותיהם של הבדווים מן הממשל:

78. דברי שטרית, תרשומת ישיבות הממשלה הזמנית, 6 באוקטובר 1948, כרך יא, א"מ; B. Morris, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem, 1947-1949*, Cambridge 1987, pp. 221, 245-250

79. גירוש והסתננות בדווים, 1949, א"מ, תיקים 2257-35/12/2; 37/2, 2585-24; 6/16/2; 2570-26; צ' קיימן, 'אחרי האסון: הערבים במדינת ישראל', מחברות למחקר ולביקורת, 10 (1984), עמ' 7-12.

80. ריאיון עם ש' אלוני, מוותיקי קיבוץ גבולות, 3 ביוני 1991; S. Jiryis, *The Arabs in Israel*, New York 1976, p. 82

81. יומן בן-גוריון, אב"ג, עמ' 41.

- א) הגנה וסיוע של הצבא כנגד הטרדותיהם של מסתננים הבאים מגבול מצרים.
- ב) הבטחה מטעם הממשל בדבר תקפותם של חוקי המדבר והבטחת קיומן של המסורות הבדוויות.
- ג) סיוע חקלאי של מומחים ישראלים, מענקים והלוואות לרכישת ציוד חקלאי מודרני וזרעים.
- ד) הבטחת סמכותם וזכויותיהם של השיחיים, כדרך שנהגה ממשלת המנדט.⁸² הרמטכ"ל לא התחייב במפורש למלא את הבקשות. הוא בישר לשיחיים שעניין גיוס הצעירים הבדווים לצה"ל נמצא בדיון. בשל חגיגות האירוע ואולי בגלל לחצם של היועצים והמושל הצבאי לא העלו השיחיים כמה בעיות כואבות, כגון ריכוז הבדווים באזור הסייג, השתלטות היהודים על קרקעות בדוויות נטושות ובקשת השבטים להשתלב בתוכניות הפיתוח הגדולות בנגב.⁸³

תוכניות רשות הפיתוח והצבא – שליטה, ריכוז ופיקוח

בקיץ של 1950 יצאו לסיוור בנגב חברי 'הרשות לפיתוח', שקיבלו מנדט להעביר את הקרקעות הנמצאות בידי האפוטרופוס לנכסי נפקדים לידי מוסדות מוסמכים (ובעיקר קק"ל) לשם פיתוחן. חברי הרשות היו באי כוח של משרד האוצר, משרד החקלאות ומשרד העבודה, ולראשונה גם נציגי הקק"ל והסוכנות היהודית.⁸⁴ את הסיוור הדריכו ויץ והנגבי והוא נועד לגבש עמדה בשאלת יישובם של הבדווים. ויץ הבהיר שהשבטים הועברו למזרח הנגב כדי ליישבם שם ביישובי קבע. חברי הרשות הסכימו שיש לרכז את הבדווים באזור טריטוריאלי מוגדר, בתשעה יישובים חקלאיים שהוקמו בשבילים, ודרשו שבן-גוריון וקפלן ישותפו בגיבוש המסקנות. הדבר היה לאחר שהממשלה כבר העניקה לשר הביטחון את סמכויות הפיקוח על הבדווים, שהיו בידי הנציב העליון לפי הפקודה למניעת פשעים (שבטים ופלגים) משנת 1935 ולפי פקודת הפיקוח על הבדווים משנת 1942.⁸⁵

ראשי הצבא תבעו לרכז את הבדווים באזור מרוחק בנגב. על ההזמנה ששלח רב-סרן א' ארן, ראש מדור ניהול במטכ"ל, לישיבה שנועדה לרון בגיבוש המדיניות כלפי הבדווים, הוסיף ליף בכתב ידו שהוחלט לרכז את הבדווים בחלק הצפוני של הנגב, כדי שלא יפריעו לתוכניות הפיתוח, ולהוציאם (אפילו בכוח) רק מן השטחים שנועדו לחקלאות אינטנסיבית. במרכז הנגב, הוסיף ליף, אין לעשות שום פעולות גירוש. בשטחי החולות (האזור המפורז, עוג'ה) יש להמשיך 'בסיהור' האזור משבטי

82. דבר, 14 באפריל 1950, עמ' 1.

83. דבר, 3 במאי 1950, עמ' 4.

84. מ' הופנונג, ישראל – בטחון המדינה מול שלטון החוק 1948-1991, ירושלים 1991, עמ' 163-164; דבר, 1 באוגוסט 1950, עמ' 1.

85. ע' בנוזמן וע' מנצור, דיירי משנה, עמ' 169; דבר, 5 במרס 1950, עמ' 1. אלוף הפיקוח דיין זכה לתמיכתו של בן-גוריון בכל הקשור לאמצעי הביטחון שנקטו כלפי הבדווים, ראה ח' פורת (לעיל, הערה 55), עמ' 134-135.

עזאזמה. ראוי לזכור שבתחילה - עם פלישת המצרים - ברת שבט עזאזמה דרומה לעבר ואדי רמאן, שבטים אחדים ברחו לירדן ורוב התראבין עברו לסיני, ובעת הקרבות היה אפוא האזור כולו ריק מبدوים. רק כשנה לאחר שנקבע מטה המשקיפים בעוג'ה החלו הבדווים לשוב ולהסתנן אל קרקעותיהם. בספטמבר 1950 אישר יושב-ראש הוועדה המשותפת לישראל ולמצרים, הקולונל בוסואי, את העובדות ודרש לראות בבדווים מסתננים מפני שאין בידם תעודות זהות ישראליות. המצרים עודדו את שבטי הבדווים לחזור אל השטח המפורז מתוך כוונה שהממשל הישראלי יאפשר להם לשהות בו שהות של קבע. פעולות הגירוש של צה"ל לא הועילו אפוא, והעזאזמה והתראבין שבו לשהות ולרעות באזור בִּירְיָן וביר אל־מַאֲלָקָה.⁸⁶

דיין חשש מפני הסתננות לא מבוקרת של בדווים לנגב ותבע לעבד במרוכז את הקרקעות הנטושות, במתכונת ציבורית ובמסגרת מדינית, כדי למנוע את שובם של הבדווים. בישיבת סיעת מפא"י בכנסת חידד דיין את הנימוקים הבטחוניים לדיכויים של הבדווים במזרח הנגב. לטענתו 'הבדווים מהווים את החלק העיקרי של האוכלוסייה בנגב אך רק לחלק קטן מהם אפשר לקרוא בשם לויאלים'.⁸⁷ לדעת דיין אין שום הבדל בין 170,000 הערבים שנותרו בישראל ובין הבדווים בנגב. עיקר חששו היה מפני המצב הצבאי המסוכן שעלול להיווצר אם יפרצו קרבות והצבא יאלץ להגן על היישובים בנגב כשבדווים עוינים יושבים בעורפו. בסיכום דבריו קבע דיין שעד שתיפתר שאלת הגבולות ושיבת הפליטים אין לתת בידי הערבים, ובתוכם הבדווים, תעודות של אזרחי קבע, אין להחזיר חלק משבטיהם אל הנגב ואין לשלם להם פיצויים.⁸⁸ בוכרונותיו תור דיין על הנימוקים האלה והסביר שהוחלט לפנות את הבדווים מן הנגב המערבי מתוך שיקולי התיישבות וביטחון, ולרכוש ממזרח לבאר-שבע ומדרומה. לבדווים הישראליים חולק נשק כדי שיגנו על עצמם, ואילו את בדווי שבט עזאזמה גאלץ צה"ל להרוף מפעם לפעם אל מעבר לגבול, לאחר שגברה חוצפתם והם פשטו על יישובים בעומק הנגב.⁸⁹ מטעמי ביטחון פנה אפוא מטה העזאזמה לאזור שגיב (בית-אשל) והתראבין פנו לאזור הסייג שממזרח לבאר-שבע. בהר הנגב נותרו מעטים משבטי סראחין וג'נאביב, ואילו שבט מְחַמְדִין פונה כולו.

86. T. Fenstner, 'Participation in the Settlement Planning Process: The Case of the Bedouin in the Israeli Negev', Ph.D. thesis, University of London 1991, pp. 76-77, 69-70; י" ויץ, יומני ואגרות לבנים, 9 במאי 1950, ג, עמ' 82; ז' לוף, הזמנה לישיבה, 4 בספטמבר 1950, אצ"מ 402/186; 'סקירה על האיזור המפורז ותושביו 1948-1953', דוח סודי למטכ"ל, 12 באוגוסט 1953, ועדת שביית הנשק עם מצרים, דוחות וסיכומים, א"מ 2439/1 חץ. חלוקת תעודות הזהות לבדווים לא יצאה לפועל כפי שתוכנן, ובקיץ 1953 עדיין לא חולקו התעודות ולא היה בידי משרד הפנים מרשם מדויק של האוכלוסייה הבדווית, דבר, 9 ביוני 1953.

87. מ' דיין, דברים בישיבת ועדת הנגב מיום 5 בפברואר 1950, אב"ג; מ' דיין, פרוטוקול ישיבת סיעת מפא"י בכנסת, 18 ביוני 1950, אב"ג.

88. מ' דיין, שם, שם.

89. מ' דיין, אבני דרך, תלאביב 1976, עמ' 97; דבר, 28 באוגוסט 1950, עמ' 1.

באזור קיבוץ בארי פונו השבטים מיד לאחר המלחמה: השבטים ששיתפו פעולה עם הצבא פונו ללוד, ורוב ה'לאיידודתיים' גורשו לעזה.

שאלת הבדווים בזירה הבין-לאומית

באביב של 1950 עדיין טענו המצרים שהם אחראים לגורלם של תושבי עזה, הפליטים והבדווים המגורשים מן הנגב. מדיניות זו היתה חלק ממסיונותיהם החוזרים ונשנים של המצרים לקבל לידיהם את הנגב במסגרת הסכם שלום עם ישראל. נציג מצרים בוועדת הפיוס, עבד אל-מונעם מוצטפה, הודיע לנציגי מדינות ערב שנפגשו ערב הוועידה כי מצרים תתבע שיינתן לתושביה המקוריים של רצועת עזה לעבר ארמות בתחום ישראל, ושתושביה המקוריים של שטח ההפקר בין ישראל למצרים ופליטים בדווים מאזור באר-שבוע יורשו לשוב לאדמותיהם.⁹⁰ המצרים עוררו הד בין-לאומי לדאגתם לשבט העזאומה כשפנו אל חברות מועצת הביטחון באו"ם. נציגיהם הסבירו שישראל גירשה לסיני בדווים שחיו בנגב מאז ומעולם, וזכו בתמיכתו של ראש משקיפי האו"ם באזור. ראשי השלטון המצרי אף איימו שינקטו צעדי גמול ויגורשו ממצרים 10,000 יהודים חסרי נתינות. בשיחה עם נציגי ארצות-הברית באו"ם התברר שמצרים תהיה נכונה להמשיך בשיחות מדיניות עם ישראל בשני תנאים – נסיגת צה"ל משטח ביר קטר (עין נטפים), שנתפס לאחר החתימה על הפסקת האש, והחזרת הבדווים תושבי הנגב שגורשו לסיני.⁹¹

ראש מטה משקיפי האו"ם, הגנרל ריילי, פרסם ב-21 בספטמבר הודעה רשמית הקובעת שישראל גירשה לשטח סיני כ-4000 בדווים משבט עזאומה. לטענת הגנרל ריילי דיווחו הבדווים המגורשים שהישראלים השתמשו בכוחות צבא ויחידות שריון ולאחר הגירוש אף העלו באש את אוהליהם. פקיד בכיר במשרד החוץ של ישראל השיב ואמר שהפעולה נעשתה לאחר הידרדרות במצב הביטחון בנגב (מיקוש, מעשי חבלה, גנבות ורצח); מספר הבדווים שפונו לא עלה על מאות אחדות וכולם נמנים עם שבטים שהסתגלו לישראל, ובעבר כבר הוחזרו למצרים בלי מחאה מצד מצרים. תגובתה הרשמית של ישראל הופצה בין נציגויות ישראל בעולם בליוויית רשימה של מעשי החבלה שעשו בני עזאומה כנגד ישראל ואזרחיה. עוד צורף דף הסבר הקובע שלטענות העזאומה בדבר זכותם לשוב לקרקעותיהם אין שום בסיס. לפי קו הסברה שהכין משרד החוץ לנציגי ישראל השתתף שבט עזאומה במהלך המלחמה בפעולות

90. " פרוינדליך (עורך), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, 29 במרס 1950, ה, ירושלים תשמ"ה, עמ' 210; וכן באוסף משרד החוץ האמריקני, *FRUS*, 24.10.1949, vol. 4, pp. 1450-1451; א' רבינוביץ, השלום שחמק: יחסי ישראל ערב 1949-1952, ירושלים 1991, עמ' 102, 150-160, 171; A. Shlaim, *Collusion Across the Jordan: King Abdulla, the Zionist Movement, and the Partition of Palestine*, Oxford 1988, pp. 315-320

91. תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, 14 בספטמבר 1950, עמ' 537; וכן שם, 19 בספטמבר 1950, עמ' 545; *FRUS*, 21.10.1950, vol. 5, p. 1017; *ibid.*, 6.11.1950, pp. 922, 1044

איבה נגד ישראל. יתר-על-כן, בעת חתימת הסכם שביתת הנשק עם מצרים היו בני השבט בתחום סיני. בסריקה האחרונה שנעשתה בנגב, ביולי-אוגוסט 1950, נתפסו מסתננים רבים מבני השבט הוזה בין רצועת עזה לעוג'ה אל-חפיר, והם גורשו לסיני לפי הנהוג הקיים. שר החוץ משה שרת סבר שמבחינת ישראל עדיף לתת פומבי לפעולת הגירוש ולמנוע רינונים על אי חוקיותה.⁹² כדרכו חקר בן-גוריון את האירוע ונשען על דיווחיהם של דיין וליף. מן הנתונים שקיבל קבע שבט עזאמה מונה כ-15,000 נפש, שני שלישים מהם ישבו תמיד בסיני ורק שלישי חיו בתחומי מדינת ישראל. בימי פלישת המצרים נלחמו כ-10,000 בני עזאמה כנגד צבא ישראל ונסוגו עם המצרים. ביומנו סיכם בן-גוריון את עיקרי הדוח של ליף על העזאמה:

נתישבו שם [בסביבת ואדי רומאן] כ-10,000 בידוים, בלי רשותנו, ולא עזבו הארץ. החלו לעבד אדמות שם, עד הזמן האחרון לא נגעו באלה, ועיבדו כ-100,000 דונם בתגוים ובנקיקים ... ניסו לחזור וגרשנו אותם. משקיפי או"ם יודעים זאת, אולם בזמן האחרון נעשו פעולות נגד שאר הבידוים שנתאחו בדרום וכל הזמן לא פגענו בהם, אם כי לא היו להם תעודות. לדעת ליפ, אין שעה זו כשרה לגרש אלה, ובבירור שהיה במסכ"ל סוכם לא לנגוע בבידוים אלה. הגירוש האחרון נעשה לפני הסיכום. הגירוש ערער מצב הבטחון בנגב. המצרים לא ידעו להגיש עצומותיהם. אם ידעו - מצבנו לא יהיה טוב.⁹³

במשרד החוץ ידעו שאלון והנגבי סירבו לתת לכרויים תעודות זהות וגירושם מדי פעם בפעם.⁹⁴ כדי להסביר את הגירושים הודגש במסמכי משרד החוץ שנשלחו לאו"ם, ש'נדידתם קלה והם מעבדים את שפכי הוואדיות'. התלונה שהגישה ישראל לאו"ם הדגישה את הנוק הבטחוני שנגרם ליישובים החקלאיים. ישראל דיווחה שלאחרונה הוטמנו מוקשים ליד קיבוץ גירים והעקבות הוליכו למאהל של העזאמה; בפעולה הצבאית כנגד מניחי המוקשים השתתפו 15 חיילים, מטוס פייפר וג'יפ; הגירוש נעשה לפי הנהלים ובמהלכו נשרפו שלושה אוהלים וכמה גרנות ונהרגו שבעה או שמונה בידוים. הכוח נתקל ב-300 בידוים בלבד ורוב היבול נותר במטמורות. ביומנו ציין בן-גוריון שלדעת דיין יש להגיע עם המצרים לכלל הסדר בשאלה זו עוד קודם שתידון שאלת הפליטים הכללית. דיין אמר שאם אכן ייחתם הסכם עם מצרים נסכים לקבל כ-500 בידוים, בתנאי שהמצרים לא יתירו לשאר לחזור.⁹⁵ במכתב אל משלחת ישראל באו"ם כתב ולטר איתן, מנהל משרד החוץ, שבתום

92. הודעת הגנרל ריילי, 22 בספטמבר 1950, א"מ 12/א/2402/חן; מכתב מאת שרת אל ו' איתן, 19 בספטמבר 1950, שם, עמ' 546; שם, 20 בספטמבר 1950, עמ' 547.

93. יומן בן-גוריון, 1 באוקטובר 1950, אב"ג.

94. ז' ליף, דוח מיום 11 בספטמבר 1950, אצ"מ 402/186.A.

95. תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, 23 בספטמבר 1950, עמ' 553; יומן בן-גוריון, 23 בספטמבר 1950, אב"ג.

הכיבוש היו בדרום ישראל כ־5000 בדווים בלבד. לאחר הפסקת האש עם מצרים חזרו כ־2000 בדווים לנגב, והם אף קיבלו אישורים לעבד קרקעות, פנקסי קיצוב וכדומה. מאחר שרבים מן הבדווים שנותרו בצד המצרי הוסיפו לחצות את הגבול ולעבד בניגוד לחוק שטחים בתחום הנגב נאלצה מדינת ישראל לנקוט כנגדם פעולות עונשין. פעולות האיבה של הבדווים בסיוע צבא מצרים לא נעשו בתחום שטח ההפקר בלבד, כתב איתן. אם תלונת מצרים עוסקת בשבטי העזאזמה שחדרו לתולות עוג'ה ורפית, הרי ישראל רואה בכך הסתננות לכל דבר. ואולם אם המצרים מתכוונים לפעולה שבוצעה כחודש וחצי לפני כן כנגד הבדווים מן הנגב המרכזי (מכורנוב ועוג'ה עד אילת) – לא היא שגרמה לבריחתם של אלפים מהם למצרים. בינתיים, סיכם איתן, הוחלט בישראל שלא לפעול כנגדם ולהשאיר את המצב בנגב על כנו, בתנאי שהסכמה זו לא תשמש אמתלה להדירתם של בדווים נוספים לנגב. בתנאים מסוימים תהיה ישראל נכונה לדון בהחזרתם של בדווים שגורשו ממרכז הנגב, אבל אין לקשור זאת להסדר עם העזאזמה.⁹⁶

מדיח של הגנרל ריילי עולה שבקצימה התרכזו כ־6200 בדווים מגורשים ובתוך חודשים אחדים נוספו אליהם רבים אחרים. במהלך פעולת הגירוש נהרגו כ־13 בדווים. באוקטובר 1950 דיווח דובר האו"ם על 4000 בדווים שגורשו ועל שבעה או שמונה הרוגים מאנשי השבט. הדיווחים לא פירטו את עמדת ישראל, שראתה בחרית העזאזמה לאזור ניצנה פגיעה בריבונותה.⁹⁷

תביעות לבעלות על הקרקע

הממשל הצבאי כרשות שלטונית

בעונה החקלאית של 1949–1950 הוצרכו הבדווים בנגב להגיש בקשה מפורטת כדי לקבל 'רשיון לחריש וזריעה'. בבקשה היה עליהם לפרט את גודל השטח המבוקש, את סוג הקרקע והגידולים המתוכננים, ולצרף תעודות המוכיחות את בעלותם על הקרקע והוכחות על תשלום סדיר של מסים בגין הקרקע.⁹⁸ מאחר שלא היו בידיהם קושאנים ביקשו הבדווים לרשום את הקרקע כ'מִלְכָּ' (על שם מגיש הבקשה או על שם השיח' שלו), וכך להימנע מתשלום מס בגינה. יש שהבדווים העדיפו להכריז שהשטח שבידיהם הוא קרקע המוחזקת כמשכנתה כנגד חוב שלא שולם, או כקרקע נטושה ולא מעובדת ('מְנוּאת') שאין לה בעלים. כשהחכירו הבדווים קרקעות בינם לבינם

96. תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, 24 בספטמבר 1950, עמ' 554–555; דיווחי עובדי משרד החוץ, אוגוסט, ספטמבר ואוקטובר 1950, א"מ, תיקי משרד החוץ, 2431/6, B. Morris, *Israel's Border Wars, 1949-1956*, Oxford 1993, ;2402/12, ;2592/18 pp. 154-157

97. ראה הערה 92 לעיל.

98. תלונות שבט אל-עֶקְבִי, 21 באוגוסט 1950, א"צ 265–53/834.

סירב הממשל הצבאי לאפשר להם לעיין בתעודות ממשלתיות ותבע מהם להוכיח את כיומם של הסכמי החכירה. המושל הצבאי בנגב אמור היה לפקח על הקרקעות ועל הנעשה בהן, ובמקומות שם הגיעו בעלי הקרקע לידי הסדר עם פקידי הממשל – כדרך שעשו שבטי אל-הזייל, נג'מאת, אל-צאנע ואבו בלאל – הוחל בחלוקת תעודות זהות ומסמכי אישור אחרים.⁹⁹

במסגרת הפקעת הקרקע שבידי ערביי הארץ לצורך תוכניות הפיתוח הופקעו גם קרקעות הבדווים. בחומר שנאסף לקראת הכנת חוק נכסי הנפקדים הוברר שכ- 200,000 דונם של קרקע ראויה לעיבוד בנגב הצפוני-המערבי לא נרשמו עדיין בספרי האחוזה, ונקבע שאלה יירשמו בבעלותה של מדינת ישראל. כך הופקעו 40-60 אחוזים מן הקרקעות החקלאיות שעובדו לפני כן בידי הבדווים. לשם ההשוואה, מן הנתונים הרשמיים משנת 1953 עולה שכמיליון ורבע דונם קרקע הופקעו ככל רחבי הארץ לצורכי פיתוח. יש חוקרים בימינו, המושפעים לדעתי מעמדות פוליטיות של השנים האחרונות, המבקשים לראות בהפקעת קרקעות הבדווים חלק מ'גזלת קרקעות הערבים' בכלל, שנעשתה בשם עקרון 'גאולת הקרקע' של האידיאולוגיה הציונית.¹⁰⁰

תביעות הבדווים

שבטים בדווים שפוננו בראשית שנות ה-50 מן הנגב הצפוני וממרכז הנגב תבעו את הבעלות על אלפי דונמים של קרקע. להצדקת תביעותיהם היו הבדווים מפרטים את מספר בתי האבן והבוסטנים הקטנים שהיו ברשותם, וכן את עובדת היותם בעלי הקרקע מאז ראשית השלטון העות'מאני בארץ. מקצתם אף טענו שהקושאנים שהיו בידיהם נמצאים עתה במשרדי הממשלה.

99. א"צ, תעודות 1949-1950, תיקים מסדרות 280-2271-247-230, 834/53. על מעמדה המשפטי של הקרקע שברשות הבדווים בנגב ראה: ח' פורת, 'התגבשות הדרכים לרכישת קרקע בנגב', בתוך: רות קרק (עורכת), גאולת הקרקע בארץ-ישראל: רעיון ומעשה, ירושלים 1990, עמ' 270-275; דבר, 9 ביוני 1953.

100. J. Rudy, 'Dynamics of Land Alienation', in: I. Abu-Lughod (ed.), *The Transformation of Palestine*, Evanston, IL 1971; A. Cohen, 'Reflections Following Land Day', *New Outlook*, 19 (1976), p. 5; G. Falah, 'Planned Bedouin Settlement in Israel: The Replay', *Geoforum*, 16 (1985), pp. 444-445; S. Jiryis, 'The Legal Structure for the Expropriation and Absorption of Arab Land in Israel', *Journal of Palestine Studies*, 2 (1973), pp. 82-103; המעיקה של הפקעת הקרקעות, הארץ, 23-30 ביולי 1976; תלונת שבט אבו רקייק, 25 באוקטובר 1950, א"צ 834/53-284; דבר, 30 בינואר 1951, עמ' 1.

טבלה 4: תביעות שבטים בדווים לבעלות על קרקע¹⁰¹ (בדונמים)

שם השבט	אזור הגירוש	השטח שהופקע	הערות
אבו סַרְיָחָן	ממזרח לעומר	16,200	המסמכים בממשל
אל-ג'ראוין	אזור יתיר	10,000	אין מסמכים
אבו עַמְרָה	עמק שרה	2,240	אין מסמכים
אל-עזאומה	נחל שגיב	14,000	חזקה
אל-עַקְבִי	חורה-שוקת	13,000	חזקה בירושה+מסמכים
קַדְרִיָאָת אל-צאנע	תל ערד קריות	19,610	קושאנים+מסמכים
תראבין אל-צאנע	רמת-חובב ומזרחה	9,450	לפי בקשות הממשל
סך-הכול		84,500	

בסקר אחר, שבדק את סוגיית הבעלות על קרקע שתבעו השבטים שרוכזו בשטח הסייג, נקבע שחמישה שבטים מחזיקים בקרקע שהיתה בידיהם עוד לפני קום המדינה; אשר לשני שבטים אחרים, מקצת אנשיהם ישבו באזור הסייג עוד לפני המלחמה ומקצתם הועברו אליו לאחר הקרבות; 16 שבטים, שרובם ישבו קודם לכן בנגב הצפוני-המערבי בגבול רצועת עזה, הועברו כולם לאזור הסייג עם תום מלחמת השחרור. לדעת המדינה מעמדן המשפטי של רוב הקרקעות באזור הסייג הוא 'מְוֹאָת', ואילו הבדווים טענו שיש להם זכות חזקה עליהן. מתוך הרגשת אין-אונים ביקשו כמה שבטים שהועברו מצפון-מערב הנגב לאזור הסייג להחזיק בקרקע לפי המסורות שהיו נהוגות בנגב המערבי ערב מלחמת השחרור. מסקרים שנעשו מאוחר יותר עולה שהמחלוקת בין הממשלה לבדווים בדבר הבעלות נוגעת ל-450,000 דונם של קרקע המעוברת בשיטת הפלחה התרבה ו-300,000 דונם המשמשים למרעה.¹⁰²

לאחר שלא עלה בידיהם לברר את מעמדה המשפטי של הקרקע ניסו הבדווים להשיג את הסכמת הממשלה להודות באחריותה לתשלום פיצויים, או לתת להם חלופות לקרקע בתור צעד ראשון לשיקומם הכלכלי.

101. ע' לוטן ואחרים, סקר בשבעה שבטים בנגב, באר-שבע, יולי-אוגוסט 1978; ד' זיוון (לעיל, הערה 32), עמ' 149; מכתב מאת סלימאן חמדאן אבו עמאר אל המושל הצבאי, 27 במאי 1950, א"צ 834/53-3271, וכן תלונות נוספות, ב'19 ביולי וב'13 באוקטובר 1950, שם.

102. א' בכאי (לעיל, הערה 45), עמ' 38; 97, p. (see above note 47), G. Falah

פיצויים וחלופות בגין הפסד קרקע

התקבעות כפויה

בעקבות השינויים הטריטוריאליים שחלו בנגב לאחר מלחמת השחרור וריכוזם של הבדווים באזור הסייג שבה ועלתה חשיבותם של ענפי הפרנסה המסורתיים כגון גידול מקנה וגידולי בעל כמו שעורה וחיטה. אבל מפאת המצוקה הכלכלית נאלצו בדווים רבים להפש להם תעסוקה בסלילת כבישים, במחצבות, במכרות הפוספטים וכשכירי יום בעבודה הקלאית. לדוגמה, בחורף 1950, בניגוד להוראת מנהל מחלקת התעסוקה, הועסקו כ־800 בדווים בשכר יומי של חצי לירה בסלילת הכביש לאילת, במסגרת 'מבצע ערבה' שנוהל בידי קציני חיל ההנדסה.¹⁰³

משרד ההספקה, משרד העבודה, המושל הצבאי ויועצי ראש הממשלה היו בראשית שנת 1951 לכתובת העיקרית שאליה הפנו הבדווים את תלונותיהם. לדוגמה, בפנייה מטעם השיחיים של תראבין אל-צאנע אל משרד האספקה התברר שהשבטים שהועברו מקרקעותיהם במערב הנגב סובלים חרפת רעב. עוד התלוננו הבדווים שלמטיב ידיעתם אין די תבואה בישראל שאפשר לקנותה.¹⁰⁴ בממשל הצבאי ניסו למנוע את פגיעת הבצורת בשבטי הבדווים וביקשו ממשרד העבודה שיבטיח את שילובם בעבודות סלילת הכבישים לסדום ולמצפה רמון.¹⁰⁵ כך הציע המושל הצבאי מיכאל הנגבי להקצות 60,000 ל"י כדי להעסיק 600-700 בדווים בעבודות תשתית לתקופה של שישה חודשים.¹⁰⁶ בהסכמתו הותר לבדווים ולעדריהם להיכנס לשטחים שהיו סגורים לפנייהם עד אז. כמו כן התחייב הממשל להקצות להם שטחים חקלאיים למורע תבואות הקיץ, מתוך השערה שמשרד החקלאות ידאג להספקת הורעים ויאפשר את העיבוד החקלאי.¹⁰⁷ המאמץ לפצות את הבדווים על פגעי הבצורת נמשך, ויועץ ראש הממשלה י' פלמון ביקש ממשרד העבודה לאפשר לבדווים להשתתף בסלילת הכביש לעין-גדי בעלות של 20,000 ל"י, ואכן כ־100 פועלים בדווים התקבלו לעבודה.¹⁰⁸ בשל מצוקת התעסוקה פרצו מריבות בין בדווים לעולים חדשים שבאו לבאר-שבע

103. מכתב מאת ש' כהן, מנהל מחלקת התעסוקה, אל גולדה מאיר, שרת העבודה, 17 בינואר 1950, א"מ 6153/2215055ג; שם, 3 בפברואר 1950, 6153/215552ג; "רומן וי' שקולניק, 'קצת דרומה לבאר-שבע', ארץ היעל, 25 (אביב 1993), עמ' 22; דוד זמיר, סגנו של מאיר בית-אש, סיפר בזכרונותיו שבכביש הועסקו כ־1200 בדווים. ראה יום עיון במרכז למורשת בן-גוריון, 14 במרס 1984, ארכיון טוביהו.

104. פניית שיחיים משבט אל-צאנע מיום 4 באפריל 1951, א"צ 834/53-286.

105. מכתב מאת המושל הצבאי בנגב, סגן-אלוף מיכאל הנגבי, אל משרד העבודה, 22 בינואר 1951, א"מ 6153/215552ג.

106. מכתב מאת מנהל הסידור לענייני הפועלים הערבים אל מנהל מחלקת התעסוקה, 13 בפברואר 1951, שם.

107. ע' מור, ראש ענף הממשל הצבאי אל משרד העבודה, 20 בפברואר 1951, שם.

108. היועץ לענייני הערבים במשרד ראש הממשלה, יהושע פלמון, אל משרד העבודה, 28 במרס 1951, שם; ד' עמירן וי' בן-דוד, שלבים בהתפתחות היישוב הבדווי הספונטני בנגב, עמ' 87.

וסביבותיה, עד שראשי מחוז הנגב נאלצו להזהיר את הקבלנים שלא יעדיפו את העבודה הבדווית הזולה.¹⁰⁹

מכל מקום, הלחץ למציאת מקורות פרנסה לבדווים נשא פרי, ובשנת 1951 הוחכרו לבדווים בנגב כ-200,000 דונם שאפשרו להם להתקיים על-יף הבצורת. עוזר שר החקלאות הודיע במסיבת עיתונאים שבמסגרת המאבק נגד הבצורת בנגב אישר המשרד תוספת של 15,000 דונם בהחכרה במחיר נמוך ביותר, ואף הקציב 20,000 ל"י לצורכי החריש והספקת הזרעים.¹¹⁰

על מידת שילובם של הבדווים בחברה הישראלית כפי שביקש השלטון במדינה מעיד נאום שנשא המושל הצבאי בכינוס של שיחיים בדווים בבאר-שבע לרגל חגיגות יום העצמאות תשי"א. המושל הכריז שכל שיגדל שיתוף הפעולה של הבדווים עם השלטון הישראלי כן תגדל עזרת הממשלה לשבטי הבדווים בנגב. עמינדב אלטשולר, שעסק שנים רבות ברכישת קרקע מבדווים בנגב, תרגם את הנאום לערבית, ואף הוסיף דברים משלו, שמהם אפשר ללמוד שלמרות ההצהרות הרמות וההבטחות לשיתוף פעולה עדיין סברו רוב הפעילים כשטח שהבדווים מבינים רק את 'שפת הכוח':

עוד אומר המושל הצבאי שאתם צריכים לציית לממשלה ולשמוע בקולה, ולמלא אחרי כל מה שהיא אומרת ולעשות כפי שיורו לכם השוטרים והקצינים והחיילים והפקידים. ואז תשחרר לכם הממשלה את כל האדמות מן הרכוש הנטוש, תתן לכם עבודה, תקנה לכם טרקטורים, תתן לכם הלואות לזריעה, תביא לכם מים עד לפתחי האוהלים, תבנה לכם מרפאות ותבנה לכם בתי-ספר. היא תתן לכולכם נעליים ותקיים אתכם ותטפל בכם ותהיו מטופחים ומפונקים ומעודנים עד קצה גבול היכולת. והיה אם לא תשמעו בקולה של הממשלה ולא תעשו מה שיגידו לכם השוטרים והקצינים והחיילים והפקידים - חי אללה, תאכלו חריונים, וידפקו אתכם באבי אבותיכם, ומוטב לא להרחיב הדיבור על מה שיקרה עוד.¹¹¹

סיוע מעשי מטעמים אידיאולוגיים

הבדווים התלוננו שהקיבוצים חרשו קרקעות השייכות להם,¹¹² ואילו היהודים מצדם התלוננו על גנבות מעדרי הצאן בחצרות המשקים ועל פגיעות בנפש שגרמו הבדווים למתיישבי הנגב. קיבוץ שובל, שבסביבתו היו הרבה קרקעות נטושות, הקפיד כבר בשנת 1951 שלא לעבד את קרקעות הבדווים, הן בשל עמדתו האידיאולוגית והן מפני שחבריו הכירו מקרוב את בעלי הקרקע.¹¹³ יתר-על-כן, במחלקה הערבית של

109. מ' ברבש מחוז הנגב אל משרד העבודה, 5 בנובמבר 1951, א"מ I/215552/6153/ג.

110. שנתון הממשלה תשי"ב, ירושלים 1952, עמ' 95; דבר, 8 בפברואר 1951; דבר, 10 במרס 1951.

111. א' נאוי, סיפורי ערב, ירושלים 1984, עמ' 115-116.

112. תלונת סלימאן סלים אבו עריה, 8 ביולי 1951, א"צ 285-53/834.

113. דבר, 19 באוגוסט 1951, 1 בספטמבר 1951; י"צ, ראיין אישי, קיבוץ שובל, קיץ 1989.

מפ"ם, בראשותו של אליעזר בארי, נערך באוקטובר 1951 בירור בעניין העברתם של שבטי בדווים מסכיבות שובל לאזור ראס א-אוןירה. המשתתפים בדיון ניסו לגבש את עמדתה העקרונית של המפלגה כלפי יישובם של הבדווים בנגב ונזפו בנציגי המפלגה באזור על שלא מצעו את צעדי הגירוש. ראש המחלקה קבע שהאזור החדש שהוצע לבדווים נופל מן הבחינה החקלאית ממקומם הנוכחי; הסכמתם של הבדווים להעברתם הושגה בשיטות של הפחדה ושחד, טענו ראשי מפ"ם. במפלגה הוחלט לעמוד בתוקף על זכויותיהם של הבדווים בנגב. השיח' סלימאן אל-הזייל, שפנה במישרין אל שר החוץ משה שרת, קיבל רשות חד-פעמית להישאר עם אנשיו ליד שובל.¹¹⁴

בתימתם של חברי קיבוצים ומפלגות השמאל התלוננו הבדווים שאף-על-פי ששיתפו פעולה עם הממשל ועם משרדי הממשלה עדיין אין מדיניות עקבית באשר לשיפור רמת חייהם ולא הוכנו תוכניות לטוות ארוך.¹¹⁵ בהרבעת זכו הבדווים לסיועם של כמה פקידים בממשל במאבק הקיום היומיומי שלהם. כך ביקש עוזר המושל הצבאי תקציב להנחת צינור מים באורך 400 מטרים אל מאהל שבטו של עזאד אבו רגיג שליד נבטים.¹¹⁶ סוחרים יהודים חתמו על חוזה עם הבדווים, בהסכמת הממשל, ותמורת קציר שדות שעורה באזור בטיחה קיבלו הסוחרים כרבע מן היבול.¹¹⁷ עוזר המושל הצבאי דיווח שאמנם מקצת השבטים חרגו מן האזורים שבהם הותר להם לרעות, אבל שבטי קדיראת ודולם קיבלו אישור חד-פעמי לרעות את עדריהם בשטחי חירבת מונן, חירבת זעק ותל חולפה (כיום ליד קיבוץ להב). למרות הצמצום בשטחי המרעה ומקורות המים עסקו הבדווים באזור הסייג בגידול כבשים וגמלים בשל הצריכה הגוברת לבשר בשוק היהודי. מחמת ההידלדלות בענף המקנה החלו ראשי המשפחות לנצל את ערוצי הוואדיות ואת המישורים הסמוכים למאהלים לזריעת גידולים עונתיים (גרעינים, ירקות, טבק) ולנטיעת עצי פרי. בהדרכת חברי המשקים השכנים - שובל, רביבים ועוד - שופרו שיטות העיבוד והוכנסו למחזור זני חיטה חדשים (שישה טורים וחטישה רכה), ואלה החליפו בהדרגה את הגידול המסורתי, השעורה. בתחום הזה אכן השפיעה הסביבה היהודית על הבדווים השפעה מכרעת.¹¹⁸

114. אליעזר בארי, רכז המחלקה הערבית במפ"ם, אל הוועדה המרכזת, 7 בנובמבר 1951, ארכיון יד טבנקין באפעל, חטיבה 15, מכל 25, תיק 1; עדה אושפיז, 'הסודות הכמוסים של השומר-הצעיר', הארץ, 24 בספטמבר 1993, עמ' 5.
115. "יעקובי, 'המדרב נדחף קדימה', דבר, 27 ביולי 1956, 5 באוגוסט 1956.
116. עוזר המושל הצבאי אל המפקח על המלאי בבאר-שבע, 31 ביולי 1951, א"צ 834/53-271.
117. הסכם לקציר השדות, 20 באוגוסט 1951, א"צ 834/53-279.
118. א' מאיר, 'התהוות הטריטוריאליות בקרב בדווי הנגב במעבר מנוודות להתיישבות של קבע', מחקרים בגאוגרפיה של ארץ-ישראל, יד (תשנ"ד), עמ' 87-88; עוזר המושל הצבאי אל ששון בר-צבי, 31 באוגוסט 1951, א"צ 834/53-285; "בן-דוד, 'הסתגלות תוך משבר: היבטים חברתיים של עיור בדווי הנגב', בתוך: ד' גרוסמן וא' מאיר (עורכים), היישוב הערבי בישראל, עמ' 62-65.

תלונות על קיפוח ואפליה

תגובת השבטים על מדיניות הממשל

בשל חוסר הבהירות בשאלת יישובם של הבדווים טולטלו השבטים לא פעם ממקום למקום ולעתים אף הועברו לאזורים שבהם לא יכלו להתפרנס ולעסוק במסחר. נכבדי שבט תראבין מחו באוזני המושל הצבאי על שהועברו נגד רצונם לבקעת אל-פַחִיָה, ובניגוד להבטחת הממשלה שיועמדו לרשותם קרקעות לזריעת שעורה, חיטה, דורה ואבטיחים התברר להם שאין במקומם החדש קרקעות די הצורך. לדעתם הממשלה שוגה כשהיא מגרשת שבט שבימי המלחמה לא גלה ולא ברח אלא הוסיף לשבת בתחומי המדינה. נכבדי התראבין תבעו מן הממשל שינהגו בהם כמו שנוהגים בשבט אל-הַזִּייל ובקיבוצים בנגב.¹¹⁹ ממשלת ישראל הוסיפה לגבות מסים על הקרקע כפי שהיה מקובל בתקופת המנדט ומסרה את מלאכת הגבייה לידי בדווים מקורבים לשלטון. לא אחת פרצו עימותים בין הגוברים ובין החייבים בתשלום על גודל השטח שבבעלות ראש המשפחה או השבט, טיבה של הקרקע וערכה החקלאי.¹²⁰ כך התלונן אבו סַיְחָאן שאין מאפשרים לו לקצור את השעורה בצדי הדרכים בטענה שהדבר מפריע ליישוב הבדווים.¹²¹ בשל הבצורת נאלצו הבדווים לפנות שוב ושוב אל המושל ולבקש היתרים לנוע בין השטחים ולצאת מאזור הסייג כדי לקצור שאריות שעורה וחיטה שהותירו הקומביינים של היהודים. המושל אף התבקש לאשר את ההסכמים שעשו ראשי השבטים עם המשקים על קבלת שטחי מרעה לגמליהם וצאנם.¹²²

בעקבות סכסוכים פנימיים בין הבדווים לבין עצמם דרש ראש פלג אבו עמאר שהממשל יקצה לו קרקע מחוץ לשליטתו של שבט אבו רקייק. בתזכיר ששלח אל המושל ציין אבו עמאר שיש בקרקעותיו מבנים ושותות ולכן הוא מבקש להישאר באדמות אל-בחירה ולתת לו את הסיוע והמזון המגיעים לו שלא באמצעות השיח' עוֹדָה אבו רקייק. עוזרו של המושל הצבאי הודיע בתשובתו שאין הוא רוצה ליצור תקדים מעין זה, מפני שפיוורם הגאוגרפי של חמולות ושבטים קטנים יקשה בעתיד על הפיקוח עליהם.¹²³

בשלהי הקיץ של 1951 התארגנו השבטים לקראת עיבוד אדמותיהם לאחר שנוכחו לדעת שהשלטון אינו מתכוון להחזירם למקומם הקודם, ולשם כך לוו כספים וביקשו סיוע בקניית זרעים, מחרשות וכלי עיבוד חדשים.¹²⁴ השיח' אבו רקייק, ששבטו מנה 2250 נפש, טען שהשבט רוכז בשטח צר למדי, מוקף בשבטים אחרים, ואין לו שטחים לזריעה ומרעה ואפשרות להתפרש בעתיד על שטח גדול יותר. במסמך מפורט קבל

119. תלונת שבט תראבין, 4 בינואר 1951, א"צ 834/53-273.

120. תלונת שבט אבו רביעה, 25 בינואר 1951, שם.

121. ג'אבר אבו סרחאן אל המושל הצבאי, 25 במרס 1951, א"צ 834/53-265.

122. אל-עקבי ואבו בלאל אל המושל, 7 ו-25 במאי 1951, א"צ 834/53-264-265.

123. אברהם שמש אל המושל הצבאי, 1 ביולי 1951, שם, 834/53-271.

124. אל-עקבי אל המושל, 16 ו-21 בספטמבר 1951, שם, 834/53-265.

השיח' לפני המושל הצבאי שהישוב נבטים נבנה על חלק מאדמות השבט ואנשיו אף חרשו חלקות אחרות ובשל כך צומצם עוד יותר שטח מושבו של השבט.¹²⁵ שיחיים אחדים בהנהגתו של שבט אל-עקבי הזהירו את הממשלה שבגלל האפליה שנהגו כלפיהם לעומת שבט אל-הזייל ובשל המחסור בקרקעות מתאימות לזריעה החליטו השבטים שלא לחרוש אפילו דונם אחד באזור הסייג עד שיתחזרו למקומם הקודם כפי שהובטח להם.¹²⁶

תקופת ההסתגלות של הברדווים לשטח הסייג לזוהה אפוא במעשי עוול וקיפוח. הממשל הצבאי פעל לפי הוראות משרדי הממשלה מתוך כוונה להבטיח את ריכוזם של הברדווים במזרח הנגב ובתוך כך הקים מערכות סיוע ופיקוח. ראשי המערכת ביקשו להתגונן כנגד הקובלים מבית ומחוץ על קיפוח השבטים, ובהופעותיהם בציבור תמכו בפתרון הוגן לשאלת הברדווים. בן-גוריון, גולדה מאיר, הרצפלד ואחרים הסכימו בישיבת סיעת מפא"י בינואר 1951 שכל ערבי שנשאר בגבולות הארץ זכאי לקבל את כל הזכויות ובכללן זכויות על הקרקע, אבל בפועל לא נמסרו החלטות הישיבה מעולם למי שטיפלו בריכוז הברדווים באזור הסייג ולמי שעסקו בפיקוח הצבאי על שאר השבטים ברחבי הנגב.¹²⁷

מעמד הברדווים וקרקעותיהם

ההיבט המשפטי

נציגי האופוזיציה וחברי כנסת ערבים הרבו לתקוף את מדיניות הממשלה ולהציג את הפתרונות המוצעים לברדווים כאילו הם משרתים את תוכניות הפיתוח ליהודים בלבד. כזכור הופקעו בשנים 1949-1951 קרקעות רבות בנגב הצפוני ומאות משפחות גורשו. פעולות אלה נמשכו גם בשל ההרעה במצב הבטחוני וגם בשל תחילת עבודתה של רשות הפיתוח, שמתפקידה היה להשתלט על הקרקעות הנטושות. בראשית 1952 העלו חברי הכנסת הערבים לדיון את שאלת הברדווים בנגב. חבר הכנסת אמיל חביבי שאל את ראש הממשלה בן-גוריון מדוע גורשו שלושה שבטים מאזור באר-שבע (אל-עקבי, אל-תאלע ואל-פיניש) ולמה נלקחו מהם קרקעותיהם הטובות ובמקומן נמסרו להם אדמות פחותות באזור הסייג. בתשובתו של ראש הממשלה ניכרת עמדתה העקרונית של הממשלה כלפי הברדווים: ראשית, קבע ראש הממשלה, ב-17 באוקטובר 1951 חתמו הברדווים מרצונם שהם מסכימים לעבור לאזור הסייג תמורת תשלום מיוחד. שנית, המושל הצבאי הוא שהמליץ להעבירם מפני שהשבטים יושבים על 'ציר ההברחות' שבין עזה לחברון, ומקצתם אף שיתפו פעולה עם המבריחים. שלישית, ראשי השבטים בחרו בעצמם את השטחים שאליהם הועברו. הממשלה מצדה אף חרשה

125. השיח' אבו רקייק אל המושל הצבאי, 6 בנובמבר 1951, שם, 2271-834/53.

126. בקשת אל-עקבי ואחרים מן המושל, 18 בנובמבר 1951, שם, 265-834/53.

127. ישיבת סיעת מפא"י, 15 בינואר 1951, אב"ג.

בשבילם את הקרקע וסיפקה להם מים בבורות האגירה. כמו כן ניתנה לשבטים הלואה לצורך קניית זרעים.¹²⁸

ביולי 1952 שאל חבר הכנסת חביבי מדוע אין משרד טאבו לשירות הבדווים בבאר-שבע, ומה מעמדן המשפטי של קרקעות הבדווים שלא עזבו את תחומי מדינת ישראל. בעקבות שאילתות דומות שהועלו מפעם לפעם הקים שר המשפטים ועדה מצומצמת לבידור שאלת הבעלות על קרקעות הבדווים בנגב. באוגוסט 1952 התכנסה הוועדה ודנה בעניין, וקבעה שלבדווים אין שום בסיס משפטי לתביעת הבעלות על הקרקעות באזור הסייג. מכאן שיש לבדוק רק תביעות של בדווים שנשארו כחוק במדינת ישראל והם תובעים בעלות על קרקע שמחוץ לשטח הסייג, כלומר במקומות מגוריהם הקודמים. רוב קרקעות הבדווים לא היו רשומות בטאבו עם קום המדינה בשל חשש המסורתי של השבטים בתקופה העות'מאנית ובימי המנדט שמא רישום הקרקע פירושו תשלום מסים וגיוס לצבא. עוד קבעה הוועדה שכל הקרקעות הנטושות שעובדו בידי בדווים שעזבו את מדינת ישראל במהלך המלחמה נמצאות ברשות האפוטרופוס לפי חוק נכסי נפקדים משנת 1950, ואין לבדווים המתגוררים בסייג שום תביעה משפטית עליהם. חברי הוועדה הציגו שתי שאלות: האם העיבוד האקססניבי שעובדו הבדווים את קרקעותיהם בנגב בתקופה שלפני קום המדינה מקנה להם זכות חוקית לבעלות עליה? והאם יש בידי הבדווים התעודות הדרושות שיוכיחו שהקרקעות האלה עובדו ברציפות? לדעת חברי הוועדה אין ממשלת ישראל יכולה להתעלם ממאות תקדימים של רישום קרקע על שם הבדווים בצפון הנגב, שנעשו בימים שקק"ל וסוחרים פרטיים רכשו קרקעות עבור העם היהודי. הוועדה אף אינה מתעלמת מן האפשרות שייטכן שמצויות בידי הבדווים לא רק תעודות הרישום מתקופת המנדט אלא גם תעודות אחרות, כגון קבלות על תשלום מס המעשר (ורקו), ויש בהן כדי לשמש ראיה לעיבוד רצוף של הקרקעות. מסקנת הוועדה היתה אפוא שאין להימנע מלהכיר בזכויות הבדווים לבעלות על שטחים שיוכת שהיו בעיבודם הרצוף תקופה ארוכה (תקופת ההתיישנות). עוד פסקה הוועדה שאם הממשלה סבורה שיש להחזיק את הבדווים באזור הסייג מטעמי ביטחון יש להימנע לפי שעה מלפתוח את משרד רישום הקרקעות בבאר-שבע. יש להאיץ בממשלה לחוקק בהקדם את חוק רכישת המקרקעין (אישור פעולות פיצויים) תשי"ב (1952), ומכוחו יהיה אפשר להעביר לרשות מוסדות הפיתוח הישראליים את השטחים שהיו בעבר בעיבודם של הבדווים, ואז יהיה אפשר לפצות את הבדווים שיוכיחו חזקת בעלות על הקרקעות האלה. הפיצוי יהיה פיצוי כספי, או ייעשה עליידי העברת המקרקעין שהקצה הממשל הצבאי לבעלותם של הבדווים בנגב.¹²⁹ דומה שהוועדה קיבלה את דעתו של ויץ, שעיקרה הקפדה על כללי הרישום וכו' בזמן פעולה מואצת של הרשויות להפקעת קרקע לשם פיתוח הנגב בשביל ההתיישבות היהודית החדשה.

128. בן-גוריון, דברי הכנסת, XI, מושב ראשון של הכנסת השניה, ישיבה נ"ב, 6 בפברואר 1952, עמ' 1222-1223.

129. הוועדה המצומצמת (ויץ, פלמן ופישמן) אל שר המשפטים, 20 באוקטובר 1952, א"מ חץ/2402/24.

דחיית פתרון הקבע

בחורף של 1953 נמשכה ההתלבטות במשרדי הממשלה באשר לשיטת ההכרת קרקע חקלאית לבדווים. עוד ועוד פניות הגיעו אל משרד החקלאות ובהן בקשות להחכרת קרקע במישרין, בלי תיווכו של שיח'. במשרד החקלאות חששו ששיטת ההחכרה הזאת עלולה לפגוע במעמד השיחיים הנאמנים למדינה ולהקנות לבדווים זכות חזקה על הקרקעות המוחכרות. שוב הוקמה ועדה ובראשה הועמד ראובן אלוני ממשרד החקלאות, מי שהיה יושב-ראש הוועדה העליונה להחכרת קרקע, וכן השתתפו בה סגן-אלוף י' שני, מנהל מחלקת הממשל הצבאי, וכי' יקותיאל מלשכת היועץ לענייני ערבים במשרד ראש הממשלה. ועדת אלוני השתדלה לסיים במהירות את הסדר הקרקעות בנגב, כלומר להקצות קרקע לפיתוח ולהתיישבות לאחר אימות בעלותם של הבדווים על קרקעותיהם כדרך שנעשה בקרקעותיו של שבט אל-הזויל. במהלך הבדיקה הבטיחה ועדת אלוני להקצות קרקעות להחכרה לבדווים שנעקרו מאדמותיהם. הוועדה הודיעה שבכוונתה להחכיר את קרקע הנגב במישרין למעבדים הבדווים, מפני שאין חשש שהללו ישתלטו על בדווים אחרים שיהיו חוכרי משנה או אריסים. לדעת ועדת אלוני אכן ישנם בנגב שטחי קרקע גדולים שאפשר להחכירם כך.

בשל העימותים הנמשכים והולכים עם שבטי עזאומה בגבול מצרים התחזקה הטענה שהבדווים עלולים להיות סכנה בטחונות לישראל ולכן יש להדק את הפיקוח עליהם ולהוסיף ולהחזיקם באזור הסייג, על-אף העיוותים הנגרמים בשל כך. עם זאת עשו המשרדים המטפלים בבדווים והממשל הצבאי כמה פעולות בתחום החקלאות, הבריאות, החינוך והכלכלה, שסייעו לבדווים לשרוד באותן שנים קשות. שתי השאלות החשובות ביותר – תכנון הפיתוח החקלאי במגזר הבדווי והסדרת הבעלות על קרקעותיהם – נדחו לפי שעה, ולימים הביא הדבר לידי עיוותים פוליטיים ועורר רגשות קיפוח והזנחה בקרב בני השבטים.

אף-על-פי שפקידים אחדים במשרד החקלאות ובמשרד ראש הממשלה הציעו לסיים את עניין הבעלות על הקרקע מיד לאחר מלחמת העצמאות לא התקבלה הצעתם, והממשל, שהתלבט איך לפצות את הבדווים (בכסף או בקרקע), לא הגיע לכלל הכרעה. שר המשפטים הכריז שבדווים שיש בידם שטחי קניין על קרקעות במחוז באר-שבע רשאים להגיש בקשות לחידוש הרישום לפי פנקסי הקרקעות משנת 1944, או לכתוב אל הלשכה הראשית של אגף רישום הסדר הקרקעות בירושלים. אשר לשאלת מעמד הקרקעות קבע השר שאין הוא מוסמך להשיב על השאלה הזאת והדרג הפוליטי הוא שחייב לדאוג להסדרתה.¹³⁰

130. פרוטוקול משיבת הוועדה העליונה להחכרת קרקע, 30 בדצמבר 1953, אצ"מ KKL 5/22254; לשכת היועץ לענייני ערבים אל מזכירות משרד החוץ, 8 בדצמבר 1953, א"מ 24/2402/24; דברי הכנסת, XII, מושב ראשון של הכנסת השניה, ישיבה ק"ת, 16 ביולי 1952, עמ' 2612.

בתשובה על דברי חבר הכנסת רוסתום בוסתוני טען שר האוצר באוגוסט 1952 שעדיין אין בידי הממשלה פרטים על גודל השטח בגבולות ישראל שהועבר לרשות האפוטרופוס לפי חוק נכסי נפקדים בשל היעדרם של ספרי האחוזה. בשלהי אותו חודש פורסם בעיתונים שבידי האפוטרופוס מצויים 4 מיליון דונם של נכסי נפקדים, מהם 1.3 מיליון דונם של קרקע ראויה לעיבוד ו-2.7 מיליון דונם של קרקע שאינה ראויה לעיבוד. למספר הזה יש להוסיף קרקעות כפריות בנויות בשטח של 140,000 דונם, וכך ישתוו הנתונים שמסר האפוטרופוס עם הנתונים שפרסמה ועדת הפיוס של האו"ם. קרקעות הנגב לא נכללו באורח רשמי בסקר הזה מפני שלטענת האפוטרופוס כל קרקעות הנגב עברו לידי המדינה לאחר המלחמה מחמת היעדרן של תעודות המעידות על בעלות פרטית על קרקעות באזור. שלא באורח רשמי העריך האפוטרופוס שבנגב יש כ-1.9 מיליון דונם קרקע שהוחזקו ועובדו בידי ערבים ובדווים שאינם חיים כיום במדינת ישראל.¹³¹ הממשלה דחתה אפוא את תביעות הבדווים לבעלות על השטחים הנטושים ועל שטחי הנגב בנימוק הקלוש שאין בידיה עותקים מספרי הטאבו. ברור שראשי השלטון ביקשו לקבוע עובדות בשטחים שהוגדרו כרכוש נטוש.

הגירוש – מדיניות או צורך בטחוני?

גם שאלת הגירוש מטעמי ביטחון עדיין לא ירדה מן הפרק. בחודש יוני 1952 בדקו הצבא ומשרד החוץ את משמעות פסיקת ועדת שביתת הנשק המשותפת לישראל ומצרים, שקבעה שיש להחזיר את שבט עזאומה לתחום הנגב הישראלי. במשרד החוץ טענו לעומת זה שלמעשה רוב שבט עזאומה כבר יושב בתחום ישראל, ולכן ראוי לקבל את בני השבט באורח רשמי ולתת לבדוויי השטח המפורז בעוג'ה אל-חפיר תעודות זהות. אבל האלוף דיין התנגד להצעות משרד החוץ, בטענה שבפועל יהיה קשה להשתלט על הבדווים ולפקח עליהם באזור עוג'ה, לא באמצעות צה"ל ולא בסיוע אנשי היישובים היהודיים. ראוי לזכור שתושבי הקבע של האזור, כ-3500 בדווים שגורשו על-ידי צה"ל, הכירו היטב את השטח, את מקורות המים ואת מקומות המסתור, ולכן התקשו כוחות הביטחון למנוע את חדירתם לשטח ישראל.

ואמנם בשנים 1950-1953 לא פסקה הסתננותם של הבדווים לנגב; בציר עזה-תברון נעו שיירות של בדווים מבריחים ובאזור הגבול המערבי נמשכו החדירות לצורך גנבה ושוד מחמת המצוקה הכלכלית הגוברת. המאבק בין העזאומה לתראבין הוליד כנופיות של בדווים חמושים שמקצתן פעלו בשירות המודיעין המצרי. במשרד החוץ תבעו מראשי השלטון להגיע לכלל החלטה רשמית המכירה ריבונות ישראל בשטח המפורז, צעד שהיה בו כדי להקל את הפיקוח והשליטה בנגב. אנשי המשרד

131. דברי הכנסת, XII, ישיבה קכ"ג, 19 באוגוסט 1952, עמ' 3004; דבר, 21 באוגוסט 1952, עמ' 2.

הבטיחו לסייע לשלטונות הצבא להשלים את מבצע חלוקת תעודות הזהות לבני העזאומה בסיועו של הגנרל ריילי.¹³²

בתשובה על מכתבו של יעקב ריפתין, ממנהיגי מפ"ם, דחה ראש הממשלה בקיץ של 1952 את טענותיהם של פעילי מפ"ם שהשלטונות הפריעו להם במכוון כשנטיסו לסייע לשבטים. מן המכתב עולה שראש הממשלה לא ידע כלל על גירושם של שבטים ופלגים מאזור שובל לאזור הסייג. בן-גוריון הסתמך על תעודות חתומות בידי ראשי הבדווים כדי להוכיח שהעברתם מאזור שובל בשלהי 1951 היתה מוסכמת על ראשי השבטים ונעשתה בשל סכסוכים וחילוקי דעות בין השיח"ם. ראש הממשלה אף גילה שתמורת פיצוי כספי הולם הסכימו ראשי השבטים המגורשים 'לעבוד' בשירות הממשל הצבאי.¹³³

בספטמבר 1952 גירשה ישראל 130 משפחות משבט אל-צאנע שישבו בצפון הנגב אל הר חברון שבשליטת ירדן. לדברי דיפלומט אמריקני סירב השבט להתפנות מחשש למחסור במים בשטח הסייג, אבל כוחות צבא פינו אותם בכפייה ופקידים ישראלים החתימו את ראשי השבט שהם מסכימים להתפנות מרצון. בדות של פקיד בכיר במשרד החוץ נאמר שישראל גירשה בשנים 1949-1953 כ־17,000 בדווים, שלא כולם הואשמו בהסתננות. עם זה ראוי לזכור שרבים מן הערבים ששבו והסתננו לשטח מדינת ישראל עד שנת 1953 - מספרם נאמד ב־30,000-90,000 - היו בדווים שחדרו מסיני לנגב.¹³⁴

איי-שוויון בחלוקת משאבים למעבדים

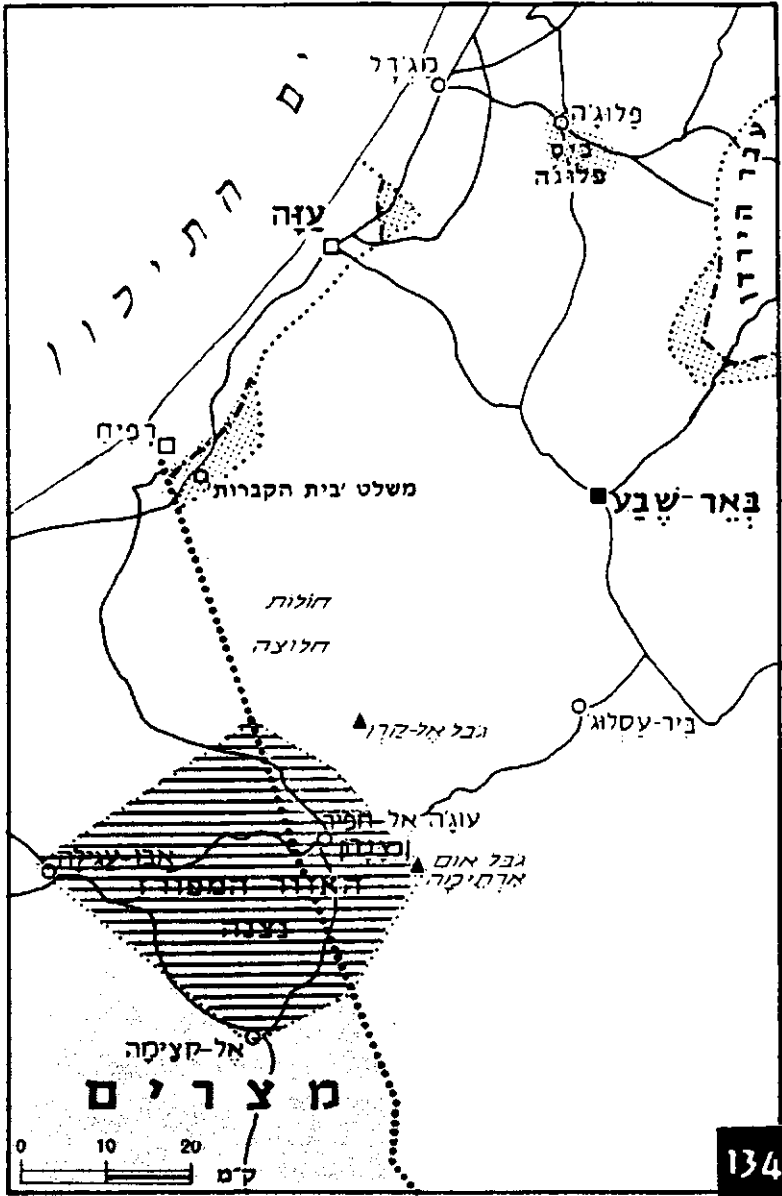
בנובמבר 1952, משנמשכו הגירושים, שאל חבר הכנסת בוסתוני את שר החקלאות פ' נפתלי אם נכון הדבר ששטחי המזרע של הבדווים צומצמו ב־20 אחוזים בעקבות העברתם למקומות מרוחקים ופחות טובים לחקלאות. שר החקלאות דחה כל קשר בין העברת השבטים לאזור הסייג ולמרכז הנגב ובין הקיצוץ בשטחי המזרע, שנעשה לדעתו מתוך שיקולי הבדווים עצמם בשל החשש מפני בצורת ומן המצב הבטחוני הלא-יציב באזור. יתר-על-כן, הוסיף השר, משרד החקלאות חילק לשבטים באזור הסייג 420 טון זרעים, ואף התיר להם להרחיב את שטחי המזרע בלי קשיים ביורוקרטיים. בשטח עצמו עשו השלטונות מאמצים להוכיח לבדווים שהפיתוח בנגב ישתלם גם להם.

132. י' פרוינדליך (עורך), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, 11 ביוני 1952, ז', ירושלים תשנ"ב, עמ' 301-300; E. Burns, *Between Arab and Israeli*, London 1962, p. 93; B. Morris, *Israel's Border Wars, 1949-1956*, pp. 43, 49, 64.

133. י' ריפתין, במשמרת, תל-אביב 1978, עמ' 112-113.

134. E. H. Hutchinson, *Violent Truce*, New York 1956; 1956 מ' ורדי, 29 ביוני 1953, א"מ, תיקי משרד החוץ, 2402.12; דוח על תושבי השטח המפורז, 12 באוגוסט 1953, א"מ, תיקי משרד החוץ, 2439/1; B. Morris, *Israel's Border Wars, 1949-1956*, pp. 39, 157; M. Oren, *Origins of the Second Arab-Israel War: Egypt, Israel and the Great Powers 1952-1956*, London 1992, pp. 12, 18.

מפה 4: ההסכם עם מצרים: 24 בפברואר 1949

© 1978, כרטא, ירושלים.

מקור: אטלס כרטא לתולדות מדינת ישראל: שנים ראשונות תש"ח-תש"ך, ירושלים 1987, עמ' 68.

ביוזמת המושל הצבאי, סגן-אלוף בזיל הרמן, ובסיוע חברת מקורות, קק"ל ומשרד הביטחון, הועבר צינור של שמונה קילומטרים ממושב עומר לאום בטין, כדי שהבדווים באזור יוכלו להתחיל בהתיישבות של קבע. לטקס חנוכת הצינור הוזמנו גם נציגי האו"ם כדי להשיג הד בין-לאומי חיובי למעשה. עוד קו מים הונח אל אזור מחייתו של שבט אל-עטאונה, שבו חיו כ-5000 נפש. בהודמנות זו מסר המושל הצבאי שלפני שנה זרעו הבדווים בסיוע הממשל כ-140,000 דונם חיטה ושעורה, והשנה הם עומדים לזרוע עוד כ-200,000 דונם.¹³⁵ לעומת זה עדיין נותרו שטחים נרחבים בנגב 'ללא בעלים', והם מתוכננים להימסר לקק"ל:

טבלה 5: שטחים בנגב הצפוני שנועדו להימסר לקק"ל¹³⁶

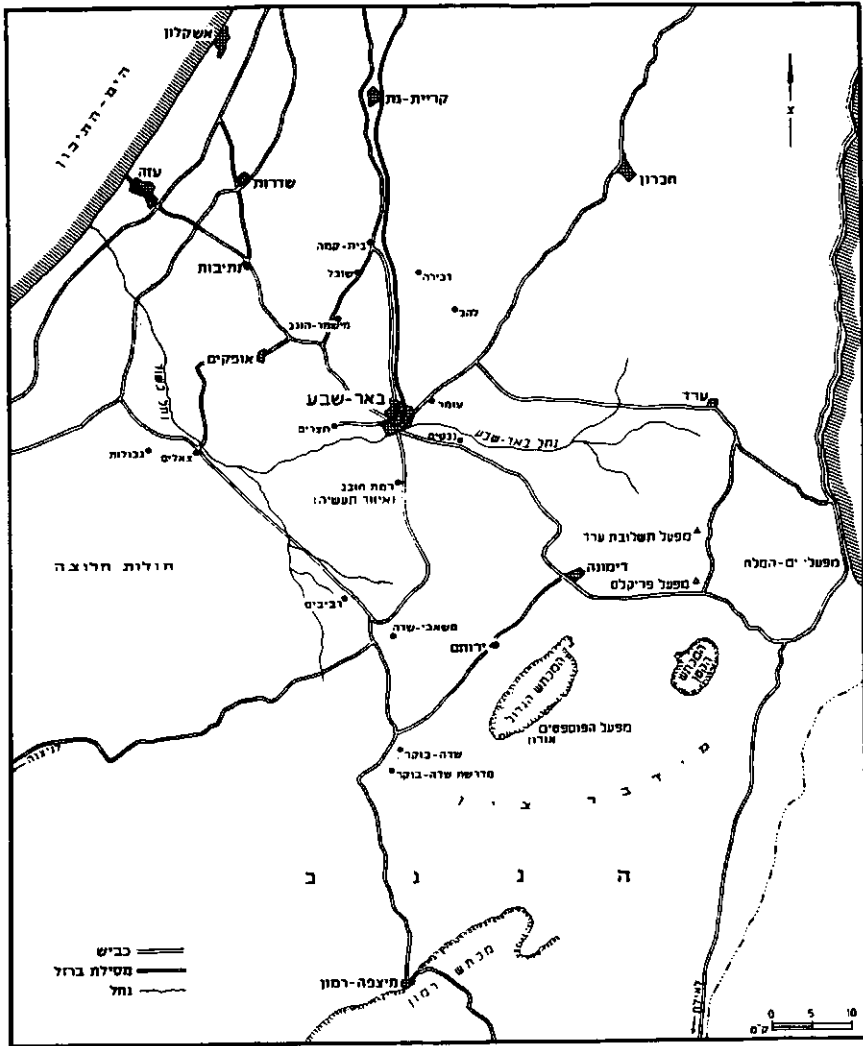
המקום	שטח (ברונמים)	המחיר לדונם ב"י
נירים הישנה	8,540	5.-
צאלים-גבולות	23,920	4.8
רביבים	6,330	4.-
בית אשל-נבטים	14,200	8.-
חצרים	16,620	8.-
תפרח, גילת, אורים	68,360	8.8
גוש מגן-יאיר-תל-ג'מע	65,800	8.8
תקומה	9,960	10.-
משמר-הנגב, שובל-ספיח	34,260	10.0
סה"כ	247,900	מחיר ממוצע 8.52 ל"י

לפיכך ניאותרו השלטונות להרחיב את שטח החכירה למשקי הנגב בתור פיצוי על הקשיים הכלכליים בתקופת המלחמה ומתוך כוונה למנוע מצב שקרקע תהיה פנויה ונטושה ויהיה מי שיתבע דיון משפטי בדבר הבעלות עליה. כך מסרו משרד החקלאות ומפעל-הנגב בידי משקים אחדים באזור קרקעות לחכירה בשטח העולה על 20,000

135. דברי הכנסת, XIII, מושב שני של הכנסת השניה, ישיבה קמ"ג, 25 בנובמבר 1952, עמ' 150; ארכיון העיתונאי ה' בן-עדי, 13 בנובמבר 1952, ארכיון טוביהו; דבר, 14 בדצמבר 1952.

136. תזכיר מאת י' פלמון, יושב-ראש המועצה המרכזית לענייני הערבים, 23 ביוני 1952, א"מ 5458/1877 ג.

מפה 5: ההתיישבות היהודית בנגב בראשית שנות המדינה

מקור: א' ברזקוס, 'תכנון הנגב והקמת עיירות הפיתוח', בתוך: מ' נאור (עורך), 'ישוב הנגב, 1900-1960: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות ותומר עוד (עידן 6)', הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 160.

רונם, ולמשקי הצפון שעבדו אף הם באזור נמסרו כ-5000 דונם למשק. בשל שטחי הקרקע העצומים שנמסרו לידי יהודים התעוררה תסיסה בקרב שכטי הסייג שנאלצו להצטופף בשטחי חקלאות לא מספקים.¹³⁷

סיכום

את יחסה של המדינה הצעירה לפתרון שאלת מעמדם ויישובם של הברווים בנגב יש לראות על רקע מצבה הכלכלי-הפוליטי לאחר מלחמת העצמאות. קברניטי המדינה שאפו לבסס במהירות את ריבונות ישראל בנגב, ולשם כך תכננו להקים יישובים עבריים במרחבי השוממים ולאורך גבולותיו, ובה בעת ביקשו למנוע את הברווים מלנוע באופן חופשי ולסכן את המתיישבים היהודים. בשל תביעות עקשניות מצד מצרים וירדן בתמיכת המעצמות לקבל למרותן את שטח הנגב או חלקים ממנו, ובשל החשש מפני פעולה צבאית בנגב בתמיכת בריטניה,¹³⁸ סברו ראשי המדינה שיש למהר וליישב את הנגב ולהוכיח נוכחות ישראלית על הקרקעות שנשטשו הברווים. כל-כך דחופה היתה ההתיישבות הזאת עד שקברניטי המדינה היו נכונים לוותר על בדיקה חוקית מקיפה של הבעלות על הקרקעות בנגב. יתר-על-כן, הם השתדלו לחוקק חוקים חדשים שימנעו דין ודברים בשאלת הבעלות ויאפשרו למדינה להשתלט על קרקעות הנגב, ולבעליהן הקודמים הציגו חלופות לא ברורות.

בשל המאמץ ליישב את העולים החדשים ולספק לתושבי המדינה תעסוקה ומזון טרי נאלצו משרדי הממשלה ומוסדותיה לתת בידי העולים קרקעות ואמצעי ייצור. שכרון הניצחון הצבאי, הנטייה בחוגי מפלגת השלטון לראות בברווים שנותרו במדינה מיעוט המזדהה עם הערבים, המשאבים שנדרשו ליישוב העולים החדשים – כל אלה דחקו לקרן זווית את הפתרון היסודי לשאלת הבעלות על הקרקעות, מעמדם של הברווים ויישובם. דומה שעל רקע ההודמנות ההיסטורית שנוצרה בשל מחויבותה של המדינה הצעירה לאזרחיה (ותיקים כחדשים) ולמשימות שהציבה לעצמה נדחה הפתרון היסודי למצוקת הברווים.

מאבק פוליטי חריף נמשך בלי הרף בין מפא"י, שלנגד עיניה עמדה המשימה לבנות את המדינה היהודית בגבולותיה החדשים, ובין מפ"ם, שביקשה בתוך כך לעמוד על זכויות המיעוטים – הפליטים הערבים והברווים. מפ"ם ביקשה למנוע את השתלטות המדינה על הקרקע הנטושה והתנגדה לתביעות השלטון, שבסיוע צוויים וחוקים (חוק נכסי נפקדים משנת 1950 וחוק רכישת מקרקעים משנת 1953) ביקש להשתלט על הקרקעות שניטשו. על רקע התחרות הפוליטית בין שתי המפלגות התלהט הפולמוס בדבר עצם זכותה העקרונית של המדינה להפקיע קרקע. עימות אחר ניטש בשאלת יחסי היום-יום בין יהודים לברווים בנגב. יועצי ראש

137. דבר, 5 באוגוסט 1952, עמ' 1.

138. ז' שלום, 'התנגדות בגוריון ושרת לתביעות הסיטוריאליה מִישראל, 1949-1956', עיונים בתקומת ישראל, 2 (1992), עמ' 201-206.

הממשלה ומפקדי צה"ל ראו בבדווים סיכון פוטנציאלי, כלומר אוכלוסייה שעלולה לסייע לכוחות אויב תוקפים או למחבלים ערבים הבאים מעבר לגבול, ואילו מתיישבים יהודים לא מעטים – 'מוכתרי הקיבוצים' בנגב וחברי מפלגות השמאל – חיפשו דרכים להידבר עם הבדווים שגורשו לאזור הסייג ואף הציעו להם סיוע.

הממשל הישראלי לא נהג לפי מסורת אי-ההתערבות מימי העות'מאנים והמנדט הבריטי. אדרבה, הממשל התערב בנעשה בכל מקום בפרטי פרטים, וכך נעשה הבדווי תלוי באישורים וברשיונות ופיתח יחסי תלות של נשלט ושלט. בממשל הצבאי העדיפו להזק את מעמדו של השיח', שנעשה מעין שתדלן המשיג לבני שבטו תנאים עדיפים ומשמש להם מתווך בעת הצורך, ומצד אחר הוא הממונה על ביצוע מדיניות הממשל בשטח הסייג. בשל האינטרסים ההתיישבותיים והבטחוניים של המדינה באותה עת בנגב אסר הממשל הצבאי על בדווים שברחו אל מעבר לגבול לחזור לישראל ואסר תנועה של בדווים מחוץ לאזור הסייג. דומה שהממשל אף התכוון לעודד את צמיחתה של באר-שבע למרכז יהודי חדש בנגב. הממשל הצבאי הקפיד על ריכוזם של הבדווים בשטח הסייג מתוך השערה שכך יקל עליו לפקח עליהם. אבל שבטים אחדים שגורשו מעל קרקעותיהם והועברו לאזור הסייג קופחו מבחינת טיב הקרקעות, שכן הסייג לא סיפק את צורכי הפרנסה והמדעה. פעולת הריכוז בסייג נראתה סבירה בשל התנאים הפוליטיים והבטחוניים, אבל הממשל ומעצבי מדיניות הפיתוח לא אפשרו להתחיל ביישוב הבדווים בסייג על-פי תוכנית מינימום מוסכמת, לא הקצו משאבים מספיקים לשיפור רמת חייהם וארגון חברתם על בסיס מודרני, לא מנעו את אפלייתם האזרחית ולא שעו לתביעותיהם למצוא פתרון זמני לשאלת הבעלות על הקרקעות. בשל המצב שבו השלטון מחזיק בקרקעות הנפקדים והמגורשים ומחלקן לפי צרכים לאומיים – למדינה, להסתדרות, לגופים המיישבים ולשוק הפרטי – ולעומת זה אין הבדווים נכללים בתוכניות הפיתוח בנגב, התעוררו בקרב השבטים רגשות עזים של אכזבה, איבה וקיפוח.¹³⁹

בשנותיה הראשונות ביקשה מדינת ישראל להתעלם מן השאלה הקשה והמסובכת של הבעלות על הקרקע בנגב מתוך השערה שהדבר לא יעכב את פרישת יישובי העולים החדשים במסגרת מדיניות פיזור האוכלוסים ולא ימנע ממנה לפתח וליישב את הנגב בשביל מתיישבי היהודים. נוח היה לקברניטי המדינה להישען על החוק העות'מאני משנת 1858, שהגדיר את רוב שטחי הבדווים בנגב כקרקעות 'מוואת' (קרקע 'מתה', השייכת למדינה). מומחי המשפט במשרדי הממשלה הדגישו שבשנת 1921 אפשרו הבריטים לבדווים לרשום את קרקעותיהם בטאבו ולקבל שטרי קניין, אבל אלה העדיפו להחזיק בקרקעות בטענות של 'בעלות חזקה', בעיקר מפני שרצו להתחמק מתשלום המס. עם השנים ביקשו הבדווים לחדש את הזכות לרשום את קרקעותיהם במשרדי הטאבו, אבל חוק ישראלי משנת 1969 ביטל את ההבחנות

139. והשווה: ה' רוזנפלד, 'המצב המעמדי של המיעוט הלאומי הערבי בישראל', מחברות למחקר ולביקורת, 3 (1979), עמ' 22; ר' כסלו, סדרת כתבות בעיתון הארץ, 1976.

בין סוגי הקרקע והעביר לרשות המדינה את הקרקע שהוגדרה בזמנו 'מוואת'.¹⁴⁰ בסוף שנות ה-50 הציע הממשל הצבאי ליישב את הבדווים בעשרה יישובים חקלאיים, אבל התוכנית הוכשלה בדרגי הממשלה. עד שנות השבעים בלמה הממשלה במתכוון את פיתוח החקלאות והבנייה הפרטית בקרב הבדווים ובניתיים קבעה עובדות יישוביות בצפון-מערב הנגב והבטיחה שם את הנוכחות היהודית.

בפני הבדווים נסגרו אפשרויות המרעה המסורתיות ונדידת המקנה פסקה. מקצת השטחים נשארו בידי מדינות ערב, ובחלקים אחרים של האזור, שם התכוונה המדינה להקים עשרות יישובים עבריים חדשים, נאסרה עליהם הכניסה לחלוטין. בשל איסור המרעה ותהליכי הקיבוע וההתיישבות שהחלו עוד לפני המלחמה הצטמצמו מקורות הפרנסה המסורתיים של השבטים. הבדווים החלו מבקשים להם תעסוקה כשכירי יום במושבים ובקיבוצים הסמוכים, ואחר-כך פנו לענפי הבניין, ההובלה, התעשייה והשמירה.¹⁴¹

140. לעניין זה ראה בהרחבה: א' חלימה, 'אדמות הנגב כראי החוק', החוג למדיניות קרקעית, 24 (תשמ"ו), עמ' 2-19; ג"מ קרסל ואחרים (לעיל, הערה 3), עמ' 40-66.
 141. ע' חואלדי, 'השפעת שינויים בשימושי קרקע בדווים על הסביבה הטבעית בגבול ישראל-מצרים מאז שנות הארבעים', עבודה לתואר מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 1992, עמ' 6; י' בן-דוד (לעיל, הערה 23), עמ' 95-96.